

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ**

**Кафедра правового забезпечення підприємницької діяльності та
фінансової безпеки
Факультет № 6**

**МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
навчальної дисципліни «Основи економічної теорії» обов’язкових
компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
072 Фінанси, банківська справа та страхування (Фінансова безпека,
фінансові розслідування)**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних,
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. № 7

Розглянуто на засіданні кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки факультету № 6 протокол від 25.08.2023 р. № 7

Розробники: доцент кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки факультету № 6 ХНУВС, к.е.н., доцент Фомін Г.Ф. проф. Чорна А.М.

Рецензенти:

доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Карізіна, д.ю.н., доцент Солошкіна І.В.;
завідувач кафедри соціальних та економічних дисциплін факультету № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ, к.е.н., доцент Ткаченко С.М.

1. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин відведених на вивчення навчальної дисципліни							Вид контролю
	Всього	з них:						
		лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота		
Тема 1. Предмет економічної теорії. Економічні системи.	11	2	2			7		
Тема 2. Загальні основи суспільного виробництва.	15	4	4			7		
Тема 3. Ринок та механізм його функціонування.	11	2	2			7		
Тема 4. Підприємство як суб'єкт економічної діяльності.	11	2	2			7		
Тема 5. Національна економіка.	15	4	4			7		
Тема 6. Макроекономічна рівновага і нестабільність.	11	2	2			7		
Тема 7. Фінансово-кредитна система економіки.	16	4	4			8		
Всього за рік:	90	20	20			50		залік

2.Методичні вказівки до семінарських занять

Метою навчальної дисципліни «Основи економічної теорії» є дати основні уявлення про основи економічної теорії майбутнім фахівцям для формування теоретичних і практичних знань, а також формування системи знань відносно ролі держави при проведенні економічної політики.

Тема № 1: Предмет економічної теорії. Економічні системи.

Семінарське заняття: Предмет економічної теорії. Економічні системи.

Навчальна мета заняття: з'ясувати, що вивчає економічна теорія, яке значення вона має для підготовки правознавця, ознайомитися з структурою економічної системи та її тіньовою складовою..

Час проведення: 2 год.

Навчальні питання:

1. Об'єкт та предмет економічної теорії.

2. Економічні системи: сутність, типи, еволюція.
3. Місце відносин власності в економічній системі.
4. Тіньова економіка.

1. Об'єкт та предмет економічної теорії.

Економіка – сфера життєдіяльності людини, в рамках якої вирішується проблема виробництва, розподілу, обміну і споживання різноманітних товарів і послуг, що необхідні для задоволення потреб людей.

Існує декілька *рівнів вивчення економіки*: *мікро*- – рівень економічного суб'єкта - індивіда, фірми, держави; *мезо*- – рівень регіону країни, галузі господарства; *макро*- – рівень національного господарства; *мега*- – рівень світового господарства.

Кожний з цих рівнів вивчає окремий розділ економічної теорії (мікроекономіка, регіональна та галузева економіка, макроекономіка, міжнародна економіка).

Але економіку вивчають також і інші економічні науки (економічна історія, фінанси, статистика, бухгалтерський облік, банківська справа, економічна кібернетика, економічна соціологія та ін). Чим же відрізняється від них економічна теорія? Вона відрізняється специфічним предметом вивчення.

Предметом економічної теорії є економічні відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання, закони їх розвитку, поведінка економічних суб'єктів (індивід, фірма, держава) в процесі вибору способів оптимального використання обмежених ресурсів з метою задоволення потреб індивідів і суспільства.

До основних функцій економічної теорії можна віднести пізнавальну, методологічну, практичну, виховну.

2. Економічні системи: сутність, типи, еволюція.

Економіка є складною системою, «живим» організмом, який постійно еволюціонує. Кожній стадії розвитку економіки притаманна специфічна економічна система.

Економічна система – цілісна сукупність тривалих взаємозв'язків між економічними суб'єктами.

Структуру економічної системи складають такі *елементи*:

продуктивні сили – система факторів виробництва (труд, земля, капітал, технологія), яка забезпечує перетворення речовин природи у продукцію відповідно до потреб людей. Продуктивні сили складають матеріально-речову основу економічної системи;

економічні відносини – це відносини між економічними суб'єктами з приводу раціонального використання ресурсів, які формуються в конкретних соціально-економічних умовах, що визначаються існуючими відносинами власності. Економічні відносини є соціально-економічною формою розвитку продуктивних сил;

господарський механізм – система основних форм, методів і важелів регулювання економічних процесів. Господарський механізм пов'язує елементи економічної системи в одне ціле.

Кожний з цих елементів може бути покладений в основу **класифікації** економічних систем:

за *рівнем розвитку продуктивних сил* (технологічного розвитку) виділяють доіндустріальну, індустріальну, постіндустріальну економічну систему;

за *типом привласнення* (економічними відносинами) виділяють первісну формацію (первіснообщинний лад), вторинну формацію (рабовласництво, феодалізм, капіталізм), третинну формацію (комунізм);

за *типом господарського механізму* виділяють: **традиційну економічну систему, адміністративно-командну економіку, ринкову економіку, змішану економічну систему.**

3. Місце відносин власності в економічній системі.

Власність – це економічні відносини між людьми з приводу привласнення економічних благ. Ці відносини є суб'єктно-об'єктними, тобто виникають поміж щонайменше двома суб'єктами з приводу певного об'єкта (майна).

Відносини власності утворюють певну *систему*, що містить три види відносин:

1) відносини привласнення - це економічні відносини між людьми, які встановлюють їхнє ставлення до речей як до своїх.

2) відносини господарського використання майна виникають між суб'єктом-власником і суб'єктом господарювання з приводу передачі останньому майна на певних умовах (оренда, концесія, кредит, лізинг) для використання з господарською метою;

3) відносини економічної реалізації власності полягають у тому, що майно приносить доход своєму власнику. Ці відносини породжують економічний (матеріальний) інтерес.

Таким чином, власність як система економічних відносин дозволяє з'ясувати, хто має економічну владу і хто отримує доход від господарської діяльності.

Суб'єкти власності - громадяни, підприємства, держава в особі органів державного управління і місцевого самоврядування, громадські організації, декілька держав.

Об'єкти власності - це все те, що можна привласнити та відчужити. *Характерною рисою* об'єктів власності є їхня *обмеженість* (більша чи менша). Ті блага, що є *необмеженими* (сонячне світло, повітря) не стають об'єктами власності. Об'єктами власності можуть бути засоби виробництва, нерухомість, природні ресурси, предмети особистого споживання, гроші, цінні папери, інтелектуальні продукти, культурні та історичні цінності, робоча сила тощо.

Якщо існує обмеженість благ, значить суб'єкти в процесі привласнення повинні якимось чином їх виокремлювати (уособлювати). Це робиться шляхом усвідомлених дій, які закріплюються через традиції, табу, правила, норми моралі і норми права. Таким чином економічний зміст власності

набуває правової форми, завдяки чому утворюється єдиний економіко-правовий альянс відносин, який неможливо роз'єднати в реальній дійсності.

Юридичний зміст власності реалізується через право власності. Під **правом власності** розуміють санкціоновані норми поведінки, які виникають у зв'язку із привласненням економічних благ. За допомогою права власності формуються «правила гри», якими люди керуються в економічних відносинах.

Право власності включає так звану *тріаду власності* (правочинності): **Володіння** – юридично забезпечена можливість фактичного панування власника над майном. Володарем може бути як власник, так і невластник. **Користування** – юридично забезпечена можливість здобувати корисні властивості майна. Користувачем може бути як власник, так і невластник. **Розпорядження** – юридично забезпечена можливість суб'єкта вирішувати долю майна (продавати, дарувати, обмінювати, передавати в спадок, здавати в оренду, закладати, ліквідувати тощо) або делегувати таке право іншим суб'єктам. Повна реалізація прав власності можлива лише за наявності всіх трьох правочинностей.

Кожному етапу розвитку людського суспільства відповідає певний переважаючий тип власності, який відбиває досягнутий рівень розвитку продуктивних сил, особливості привласнення засобів і результатів виробництва, а також визначає основного суб'єкта, який концентрує права власності.

Типи і форми власності: **Спільна неподільна власність** – об'єкти власності спільні і нікому окремо не належать; відбувається спільне привласнення результатів праці та зрівняльний розподіл створених благ. Основні форми – *общинна, сімейна, державна, комунальна, власність громадських і релігійних організацій, колективна (підприємства з неділимим майном)*. **Приватна власність** – одноосібне привласнення засобів виробництва та його результатів. Класичними формами прояву *приватної власності є індивідуально-трудова* (власник засобів виробництва і працівник – одна особа) *та приватна власність з використанням найманої праці*. **Спільно-часткова власність** – спільне привласнення засобів виробництва та індивідуальне привласнення результатів виробництва. Основними формами цього типу власності є *акціонерна, власність товариств (партнерська), власність господарських об'єднань*. У спільно-частковій власності поєднані основні принципи спільного і приватного привласнення: утворюється вона шляхом поєднання внесків, які вкладаються всіма засновниками підприємства; використовується власність у спільних цілях і під єдиним управлінням; при цьому передбачається певна участь кожного співвласника в управлінні; кінцеві результати господарської діяльності підприємства розподіляються відповідно до внеску кожного співвласника.

4. Тіньова економіка.

Будь-яка економічна система має легальну і тіньову складову.

Офіційний (легальний) сектор економіки – складова економічної системи, суб'єкти якої зареєстровані, займаються незабороненими видами

діяльності та повністю відображають результати своєї діяльності у фінансовій та статистичній звітності.

З іншого боку, у будь-якій економіці існує також **тіньовий сектор**, який складається з:

- **неофіційного сектора** – суб'єкти не зареєстровані, не звітують, займаються незабороненою діяльністю (надання дрібних послуг, торгівля незабороненим товаром без реєстрації);
- **кримінального сектора** – суб'єкти не зареєстровані, не звітують, займаються забороненою діяльністю (фальшивомонетництво, наркобізнес, торгівля зброєю, торгівля людьми, контрабанда);
- **напівлегального (прихованого) сектора** – суб'єкти зареєстровані, займаються незабороненою діяльністю, але не повністю відображають результати своєї діяльності у фінансовій та статистичній звітності (приховування прибутків з метою ухилення від сплати податків);
- **фіктивного сектора** – суб'єкти створюються з метою проведення незаконних фінансових операцій, реєструються на підставних осіб та зникають до моменту подання першого звіту.

Тіньова економіка породжує значні *економічні та соціальні проблеми*: скорочує податкові надходження, що призводить до бюджетного дефіциту і неможливості забезпечити реалізацію соціально-економічних програм і розвиток економіки в цілому; ускладнює запровадження фінансово-кредитних важелів регулювання економіки через відсутність контролю за готівковою грошовою масою в неофіційному секторі; веде до зростання кількості фальшивих грошей; підриває конкурентоспроможність фірм, які працюють легально, бо вони, на відміну від нелегальних, сплачують податки, що збільшує їх витрати; сприяє розшаруванню населення за рівнем доходів, пропонуючи працівникові привабливіші умови винагороди, ніж офіційна економіка; стимулює розклад господарських структур, корумпованість, проникнення криміналітету в структури державної влади.

У той же час треба зауважити, що тіньова економіка *створює велику кількість робочих місць*, які дають можливість отримувати кошти для існування значній кількості населення. Розвиток тіньової економіки *сприяє реструктуризації економіки*, розвиваються ті види підприємництва, яких потребує ринок; збільшується платоспроможність населення; прискорюється обіг товарів та послуг.

Теми цільових виступів:

1. Вплив економічної теорії на економічну практику.
2. Національні моделі змішаної економіки.
3. Сутність і структура тіньової економіки.
4. Досвід функціонування системи власності робітників підприємства (ESOP).
5. Економічні та соціальні наслідки приватизації в Україні.
6. Сучасні тенденції розвитку відносин власності в умовах постіндустріальної економіки.

Теми рефератів:

1. Особливості адміністративно-командної системи господарювання.
2. Переваги і недоліки ринкової системи господарювання.
3. Роль людини у сучасній економіці.
4. Теорія прав власності.
5. Реформа власності в Україні.
6. Багатоманітність сучасних форм власності.

Література. Основна: 1 -9. Додаткова: 10-13

Тема № 2: Загальні основи суспільного виробництва.

Семінарське заняття: Суспільне виробництво: сутність, фактори, результат.

Навчальна мета заняття: розглянути сутність суспільного виробництва, особистий та речові фактори суспільного виробництва, економічну та соціальну ефективність суспільного виробництва.

Час проведення: 2 год.

Навчальні питання:

1. Фактори суспільного виробництва.
2. Відтворення суспільного виробництва.
3. Ефективність виробництва, її сутність та показники.

1. Фактори суспільного виробництва.

Вихідним пунктом процесу виробництва та його *спонукальним мотивом* є інтереси та потреби людей.

Але для того, щоб розпочати процес виробництва, треба поєднати *фактори виробництва (елементи продуктивних сил)*, необхідні для виготовлення того чи іншого продукту. Фактори виробництва поділяють на *особисті* та *речові*. У сучасній економічній теорії існує дві класифікації факторів виробництва.

Перша класифікація робить акцент на ролі фактора у процесі виробництва. Відповідно до неї до особистих факторів виробництва відносять робочу силу, а до речових (які мають назву *засоби виробництва*) – предмети праці та засоби праці. Робоча сила є активним фактором виробництва, предмет праці – пасивним фактором виробництва, а засіб праці – посередником між ними.

Друга класифікація факторів виробництва бере до уваги їх походження. Відповідно до неї до особистих факторів виробництва відносять *труд* та *підприємницьку здібність*, а до речових – *капітал* та *землю*.

В умовах постіндустріального суспільства самостійними стають такі фактори виробництва як менеджмент (організація і управління виробництвом), наукові знання, інформація, екологія.

2. Відтворення суспільного виробництва.

Відтворення – це процес виробництва, що постійно відновлюється. *Фазами* відтворення є виробництво, розподіл обмін і споживання. *Складовими* цього процесу є відтворення матеріальних благ, робочої сили та економічних відносин. *Типи відтворення:* просте, звужене, розширене.

Поєднання особистого та речових факторів виробництва складає зміст *процесу виробництва*. **Суспільне виробництво** – це сукупність окремих виробництв в їхньому взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності.

Результати виробництва втілюються у життєвих благах – продуктах виробництва. Результатом суспільного виробництва є **сукупний суспільний продукт** – сукупність усіх матеріальних і духовних благ, що вироблені у національному господарстві за певний період часу (рік, місяць, день). Сукупний суспільний продукт має наступну натурально-речову *структуру*: предмети споживання, засоби виробництва, послуги, воєнна продукція.

Товари та послуги кримінальної економіки мають свою специфіку. **Товар кримінальної економіки** – це специфічний продукт праці, призначений для задоволення асоціальних (протизаконних) потреб, який приносить його виробнику надвисокі і суспільно необліковані прибутки.

Під *економічною ефективністю* виробництва розуміється ступінь використання виробничого потенціалу, що проявляється у співвідношенні результатів і витрат суспільного виробництва. Виробництво є ефективним, якщо вартість створеного продукту перевищує витрати на його виробництво. Узагальнюючим критерієм економічної ефективності суспільного виробництва виступає рівень продуктивності суспільної праці.

Соціальна ефективність характеризує ступінь відповідності результатів виробництва потребам суспільства. Її характеризують такі *показники* як умови праці, характер і змістовність праці, співвідношення робочого та вільного часу, вплив виробництва на навколишнє середовище тощо.

3. Ефективність виробництва, її сутність та показники.

Важливою характеристикою суспільного виробництва є його *ефективність*. Виробництво є ефективним, якщо вартість створеного продукту перевищує витрати на його виробництво. Поняття ефективності виробництва стосується як окремого підприємства, так і національного господарства у цілому.

Для вимірювання ефективності виробництва розраховують показники віддачі і ємності. *Показник віддачі* характеризує результат, який припадає на одиницю використаних ресурсів, і розраховується як відношення результатів виробництва до витрат, пов'язаних з ним. *Показник ємності* показує, які витрати потрібно зробити, щоб отримати одиницю результату, і розраховується як відношення витрат ресурсів до результатів виробництва. Таким чином, показники віддачі і ємності є оберненими один до іншого.

Показники віддачі і ємності розраховуються окремо за кожним фактором виробництва. Вони мають специфічні назви в залежності від аналізованого фактора виробництва, але методика розрахунку однакова (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

4. Показники ефективності виробництва

Фактор виробництва	Показники ефективності виробництва	
	Показник віддачі	Показник ємності
Робоча сила	Продуктивність	Трудоємність

	праці	
Предмет праці	Матеріаловіддача	Матеріалоемність
Засіб праці	Фондовіддача	Фондоємність

Вказані показники характеризують *економічну ефективність*. Однак не менше значення має також і *соціальна ефективність*. Її характеризують такі показники як умови праці, характер і змістовність праці, співвідношення робочого та вільного часу, вплив виробництва на навколишнє середовище тощо. Досвід світової економіки показує, що часом підвищення економічної ефективності супроводжується погіршенням показників соціальної ефективності: надмірною інтенсифікацією праці, фактичним зменшенням вільного від роботи часу, забрудненням навколишнього середовища.

Теми цільових виступів:

1. Потреби людини, їх класифікація, закон зростання потреб.
2. Вплив науково-технічної революції на структуру потреб людини та на розвиток факторів виробництва.
3. Праця як джерело добробуту та багатства людини.

Теми рефератів:

1. Ефективність виробництва - основа досягнення високого рівня життя в Україні.
2. Домінуючий фактор виробництва.
3. Соціальна ефективність суспільного виробництва.

Література. Основна: 1 -9. Додаткова: 13-15.

Семінарське заняття: Форми суспільного виробництва.

Навчальна мета заняття: розглянути особливості натурального та товарного виробництва, сутність товару та грошей.

Час проведення: 2 год.

Навчальні питання:

1. Форми суспільного виробництва.
2. Товар і його властивості. Закон вартості.
3. Гроші, їх функції. Закон обігу грошей.

1. Форми суспільного виробництва.

Існують дві основні *форми суспільного виробництва* – натуральне і товарне. Історично першим виникло натуральне виробництво.

Натуральне виробництво – це така форма організації виробництва, при якій процес створення матеріальних благ спрямований безпосередньо на задоволення власних потреб виробника. В таких умовах створений продукт (його називають *натуральний продукт*) не набуває товарної форми, а утворює фонд життєвих коштів самого виробника. Натуральне виробництво можливе за умови незначних за обсягом і одноманітних за складом потреб.

Натуральне виробництво існувало у первісних народів, у рабовласницьких державах, у феодальну епоху. Ця форма господарювання характерна для традиційної економічної системи. В сучасних умовах натуральне виробництво існує у слаборозвинених державах, де переважає

доіндустріальна економіка. На індустріальній стадії розвитку натуральне господарство змінює товарне виробництво.

Товарне виробництво – це така форма організації виробництва, при якій продукт виробляється не для власного споживання, а для обміну (продажу). В умовах товарного виробництва економічні відносини між людьми проявляються через ринок, через купівлю-продаж продуктів їхньої праці, а сам продукт праці стає товаром.

Основні риси натурального та товарного виробництва представлені в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Риси натурального та товарного виробництва

Натуральне виробництво	Товарне виробництво
<i>Замкненість господарства</i> , оскільки продукт не виходить за його межі, а споживається самим виробником	<i>Відкритість господарства</i> , оскільки товар призначений для продажу на ринку
<i>Слабко розвинутий суспільний поділ праці</i> (праця має універсальний характер, працівники взаємозамінні)	<i>Сильно розвинутий суспільний поділ праці</i> (виробники спеціалізуються на виготовленні певного виду продукції)
<i>Традиційність форм і методів виробництва</i> (використання ручної праці, сталий асортимент продукції, технології змінюються повільно, оскільки виробник орієнтується на свої обмежені і заздалегідь відомі потреби)	<i>Інноваційність форм і методів виробництва</i> (постійний пошук нових технологій виробництва, розширення асортименту товарів стимулюється попитом споживачів)
<i>Прямі господарські зв'язки</i> між виробником і споживачем (оскільки це одна і та сама особа)	<i>Опосередковані господарські зв'язки</i> між виробником і споживачем (виробника і споживача пов'язує ринок)

Умовами виникнення товарного виробництва є:

1) розвинений суспільний поділ праці, який створює об'єктивну необхідність обміну між людьми продуктами різних видів праці: внаслідок спеціалізації виробника на виготовленні певного виду продукції він змушений відмовитися від виготовлення інших потрібних йому товарів і купує їх на ринку у інших виробників;

2) індивідуальне привласнення результатів праці: приватна власність виокремлює товаровиробників у самостійні господарські одиниці, і єдиною формою економічного зв'язку між ними стає обмін через ринок.

Життєздатність товарного виробництва пояснюється тим, що йому притаманний ефективний механізм економічного змагання виробників, який забезпечує могутні стимули до економічного зростання; товарне виробництво має унікальну здатність адаптуватися до різноманітних форм власності; в умовах товарного виробництва виробники достатньо гнучко

реагують на швидкозмінні потреби споживачів, забезпечують більш повне їх задоволення і цим реалізують стратегічну мету суспільного розвитку.

2. Товар і його властивості. Закон вартості.

Найважливішою категорією товарного виробництва є **товар** – продукт праці, призначений для обміну шляхом купівлі-продажу. В свою чергу, обмінюватися може лише те, що потрібно людям, що має певну корисність. Ця властивість товару задовольняти певну потребу людини називається **споживна вартість товару**. Споживну вартість має будь-який товар, але він може її втратити, якщо втратить свої корисні властивості або зникне сама потреба у цьому товарі.

Для того, щоб стати товаром, продукт повинен мати ще одну властивість – спроможність обмінюватися на інші товари. Ця властивість товару обмінюватися на інші товари у певних кількісних пропорціях називається **мінова вартість товару**.

Отже, товар має дві властивості – споживну вартість і мінову вартість. Ці властивості є результатом *двоїстого характеру людської праці*, що міститься в товарі. З одного боку – праця завжди є *конкретною*, тобто являє собою цілеспрямовану специфічну виробничу діяльність людини (наприклад, пекаря, столяра, будівельника), результатом якої є певна споживна вартість (наприклад, хліб, меблі, дім відповідно). З іншого боку, праця є *абстрактною*, тобто будь-який вид роботи вимагає затрат людської енергії (фізичної або інтелектуальної). Результатом абстрактної праці є **вартість** – втілений в товарі суспільний труд, необхідний для його виготовлення. Саме вартість є тим спільним, що є в кожному товарі і дає можливість порівнювати різні за споживною вартістю товари і визначати пропорцію обміну. Вартість в процесі обміну набуває форми мінової вартості.

Чим же визначається вартість товару? Згідно із **законом вартості**, вартість товару вимірюється суспільно необхідними витратами на його виробництво. Ці витрати відображають середні умови виробництва товару в країні, тому вартість є своєрідним нормативом, який формується на ринку і в який виробники мають «вкластися». Саме вартість лежить в основі цін на товари. Закон вартості має велике *значення* для функціонування товарного виробництва:

- є стихійним регулятором товарного виробництва - визначає величину витрат, ціни, розмір прибутку;
- стимулює підвищення ефективності виробництва через необхідність «вкладатися» у суспільно необхідні витрати;
- сприяє перерозподілу ресурсів від неефективних виробників до ефективних через механізм банкрутства.

Вартість та споживна вартість є *об'єктивними* категоріями. Одночасно з ними товар характеризують такі *суб'єктивні* категорії як корисність і цінність.

Корисність – це суб'єктивне сприйняття споживачем здатності товару задовольнити певну людську потребу. Один і той самий товар з однаковою споживною вартістю може мати зовсім різний ступінь корисності для

окремих споживачів. Люди, купуючи ті чи інші товари, тим самим ніби оцінюють ступінь їхньої корисності конкретно для себе. Ступінь корисності товару для конкретного індивіда називається **цінністю**. Цінність має лише те, що є цінним в очах покупця.

Отже споживна вартість і вартість є об'єктивними характеристиками товару, а корисність і цінність – суб'єктивними характеристиками. З іншої сторони, споживна вартість і корисність відображають якісну сторону властивостей товару, а мінова вартість та цінність – кількісну сторону.

4. Гроші та їх функції. Закон обігу грошей.

Процес поступового еволюційного розвитку обміну породжує появу особливого товару, який стихійно виділяється з поміж усіх інших товарів для виконання функції загального еквіваленту обміну. Цей товар отримав назву гроші. Отже, **гроші** – це особливий товар, який виконує роль загального еквівалента обміну. З появою грошей виникла і **ціна** – грошовий вираз вартості товару.

Сутність грошей проявляється у їх *функціях*:

- 1) **міра вартості** – за допомогою грошей вимірюється вартість усіх інших товарів. Цю функцію гроші виконують ідеально, шляхом призначення товарам цін;
- 2) **засіб обігу** – гроші опосередковують мінові відносини. Цю функцію гроші виконують реально;
- 3) **засіб платежу** – гроші обслуговують погашення різних боргових зобов'язань (виплата заробітної плати, сплата ренти, податків, комунальних платежів, кредитних платежів);
- 4) **засіб накопичення** – за допомогою грошей утворюються заощадження, тобто грошові резерви з метою страхування або нагромадження багатства. Цю функцію найкраще виконують стабільні валюти;
- 5) **світові гроші** – обслуговування міжнародних розрахунків. Цю функцію виконують тільки вільно конвертовані валюти (долар США, фунт стерлінгів, євро, ієна тощо).

У своїй еволюції гроші пройшли три *етapi*:

- 1) товарний, на якому роль грошей виконували різноманітні товари: зерно, худоба, хутро, прикраси тощо;
- 2) металевий, на якому функція грошей закріпилася за благородними металами – золотом та сріблом;
- 3) паперово-кредитний, на якому з'явилися паперові (казначейський білет) та кредитні гроші (вексель, банкнота, чек, депозитні та електронні гроші). Більш докладно ці види грошей будуть розглянуті в темі 9.

Важливою умовою функціонування ринкової економіки є відповідність між вартістю товарів, створених в країні, і кількістю грошей, які знаходяться в обігу та опосередковують реалізацію товарів.

Грошовий обіг регулює **закон грошового обігу**. Він визначає, що кількість грошей, необхідних для обігу (з урахуванням швидкості обігу грошової

одиниці), має відповідати обсягу товарної маси, призначеної для реалізації на ринку.

$$P \times Q = M \times V,$$

де: M – грошова маса;

V – швидкість обігу грошей;

P – рівень цін;

Q – обсяг виробництва;

$P \times Q$ – товарна маса;

$M \times V$ – грошова маса.

Відповідно: $M = P \times Q / V$.

Порушення пропорції між товарною та грошовою масою призводить до інфляції (знецінення грошей).

Теми цільових виступів:

1. Еволюція товарного виробництва.
2. Гроші: сутність та еволюція.
3. Закон грошового обігу.

Теми рефератів:

1. Фактори розвитку товарного виробництва.
2. Еволюція грошей.
3. Фальшивомонетництво та його наслідки для економіки країни.

Література. Основна: 1 -9. Додаткова: 13-15

Тема № 3: Ринок та механізм його функціонування.

Семінарське заняття: Ринок та механізм його функціонування.

Навчальна мета заняття: з'ясувати економічну сутність ринку та механізм його функціонування, розглянути сутність та фактори попиту та пропозиції.

Час проведення: 2 год.

Навчальні питання:

1. Сутність і функції ринку.
2. Структура та механізм функціонування ринку.
3. Конкуренція і монополія.

1. Сутність і функції ринку.

Ринок є дуже широким поняттям, тому існує декілька його визначень, кожне з яких відображає певний аспект ринку. Так, наприклад, **ринок** можна розглядати як *форму суспільних зв'язків між людьми в процесі купівлі-продажу товарів і послуг*. Або як *інститут чи механізм, що узгоджує інтереси покупців і продавців товарів та послуг*.

Сутність ринку найбільш повно розкривається через його *функції*:

- 1) *регулююча* – ринок визначає структуру пропозиції товарів відповідно до попиту на товари і послуги, визначає напрями розподілу та перерозподілу ресурсів відповідно до платоспроможного попиту;
- 2) *інформаційна* – ринок виявляє потреби суспільства та індивідів, а також ступінь відповідності між потребами та обсягом і структурою виробництва;

3) *стимулююча* – ринок націлює на пошуки найвищої ефективності шляхом зниження витрат, впровадження нових технологій, поліпшення якості товарів;

4) *сануюча* – ринок через механізм конкуренції звільняє економіку від суб'єктів, які господарюють неефективно;

5) *інтегруюча* – ринок об'єднує суб'єктів економічної системи в одне ціле, сприяючи формуванню єдиного економічного простору як у межах окремої держави, так і в межах світової економіки.

Формування ринкової економіки в Україні розпочалося на початку 90-х років 20 ст. і продовжується досі. Існують декілька суттєвих умов, за яких відбувається становлення ринкової системи господарювання:

– **економічна свобода**, під якою розуміють вільність вибору економічними суб'єктами ресурсів, видів та способів господарської діяльності. Економічна свобода є основою для розвитку конкуренції і підприємництва. Однак, економічна свобода не означає всездозволеності, а реалізується шляхом створення єдиних правил, що запобігають свавіллю, дискримінації або насильству одних суб'єктів ринку по відношенню до інших;

– **економічна відокремленість суб'єктів господарювання** зумовлена наявністю різних форм власності;

– **вільний обмін ресурсами**, який забезпечує вільне ціноутворення та ефективне господарювання.

Якщо всі названі вище умови витримуються, то суспільство має головний результат ринкової економічної системи — виробляється достатня кількість необхідних споживачам товарів за прийнятними цінами.

2. Структура та механізм функціонування ринку.

Ринок має складну багатоаспектну структуру. **Структура ринку** — це сукупність елементів, з яких він складається і які взаємодіють між собою.

Ринки можна *класифікувати* за різними критеріями:

- *за об'єктами обміну*: ринок факторів виробництва (праці, капіталу, землі, нерухомості); товарний ринок (споживчих товарів, послуг); фінансовий ринок (грошовий, цінних паперів, валюти);

- *за територіальною ознакою*: місцевий; регіональний; національний; світовий;

- *за законністю операцій*: легальний; тіньовий.

Кожен з цих ринків має свою специфіку, але всім їм притаманний загальний механізм функціонування, який складається з чотирьох *елементів*: попит, пропозиція, ціна, конкуренція.

Попит — це така кількість продукції, яку споживачі хочуть і можуть купити за певною ціною протягом певного періоду часу. В основі попиту лежить потреба, яку намагається задовольнити покупець. Але не всяка потреба стає попитом. Попитом є тільки *платоспроможна* потреба, тобто потреба, підкріплена грошовими коштами, які можуть бути спрямовані на купівлю відповідних товарів.

Попит покупця залежить від багатьох факторів, насамперед від ціни. Цю залежність характеризує **закон попиту**: зниження ціни веде до зростання попиту, і навпаки. Така залежність пояснюється тим, що покупець (за рівних інших умов) зацікавлений у зниженні ціни на товар і реагує на здешевлення товару збільшенням свого попиту.

Існують також *нецінові фактори попиту*: доходи споживачів (пряма залежність); смаки споживачів; ефективність реклами; сезонність споживання; очікування споживачів (інфляційні очікування можуть провокувати ажіотажний попит); ціни на інші товари (якщо товар має *замінник* (мандарини-апельсини, чай-кава, вершкове масло-олія), то здешевлення замінника знизить попит на цей товар; якщо товар споживається *разом з іншим* (автомобіль-бензин, змінні фільтри-пилосос, спеціальний миючий засіб-посудомийка), збільшення ціни на супутній товар може негативно вплинути на попит на основний товар) тощо.

Пропозиція – це така кількість продукції, яку виробник хоче і може виробити і запропонувати для продажу за певною ціною протягом певного часу.

Пропозиція виробника залежить від багатьох факторів, насамперед від ціни. Цю залежність характеризує **закон пропозиції**: зниження ціни веде до скорочення пропозиції, і навпаки. Така залежність пояснюється тим, що виробник (за рівних інших умов) не зацікавлений у зниженні ціни на товар і реагує на здешевлення товару зменшенням своєї пропозиції.

Існують також *нецінові фактори пропозиції*: ціни на ресурси (обернена залежність); розмір податків (обернена залежність); розмір дотацій (державної допомоги) (пряма залежність); чисельність виробників (пряма залежність); очікування виробників (негативні прогнози розвитку економіки провокують скорочення обсягів виробництва, і навпаки) тощо.

Функціонування ринкового механізму відбувається так: на ринку зустрічаються попит (покупець) і пропозиція (продавець); між ними виникають відносини конкуренції (покупець намагається знизити ціну, а продавець – підвищити), внаслідок чого формується ринкова рівноважна ціна (на яку згодні обидва ринкові суб'єкти). Таким чином, результатом взаємодії попиту і пропозиції стає компроміс у вигляді «ринкової ціни» товару, за якою товар купується і продається.

Стан ринку, при якому попит дорівнює пропозиції, називають **ринковою рівновагою**. Коли розмір попиту перевищує розмір пропозиції ($D > S$), виникає нестача товару, тобто дефіцит. При перевиробництві розмір пропозиції товару перевищує розмір попиту ($S > D$). Таким чином, на ринку можливі *відхилення* від рівноважного стану. Що проявляються у вигляді або дефіциту, або надлишку товарів.

Попит і пропозиція постійно коливаються під впливом багатьох факторів, які ми розглянули вище. Ринкова рівновага увесь час змінюється. Хоча попит і пропозиція не завжди врівноважені на ринку, ціна має тенденцію до рівноваги. Взаємодія попиту і пропозиції здійснюється на основі цінового механізму, але велике значення у цьому процесі відіграє також конкуренція.

3. Конкуренція і монополія.

Конкуренція – економічне суперництво, боротьба між економічними суб'єктами за кращі, економічно вигідніші умови виробництва та реалізації товару.

Конкуренція – це потужний інструмент ринкової економіки, рушійна сила, яка змушує товаровиробників підвищувати ефективність виробництва, знижувати виробничі витрати, підвищувати якість продукції, прискорювати впровадження новітніх досягнень науки і техніки, проводити організаційні та структурні зміни підприємств. Ступінь розвитку економічної конкуренції є одним з вирішальних критеріїв розвиненості й цивілізованості ринкових відносин.

Існує декілька *видів конкуренції*:

- за галузево-територіальною ознакою: внутрішньогалузева (між підприємствами однієї галузі за виробничі ресурси та доходи споживачів); міжгалuzeва (між підприємствами різних галузей за доходи споживачів, а також універсальні виробничі ресурси); міжнародна (між підприємствами різних країн);
- за методами конкурентної боротьби: цінова (зниження цін, дисконтні знижки, маркетингові акції, що зводяться до зниження цін); нецінова (підвищення якості продукції, розширення асортименту, міжнародна сертифікація продукції, гарантійне обслуговування, наявність сервісного обслуговування, реклама тощо); недобросовісна (неправомірне використання позначень товару іншого виробника, дезінформація споживачів про товар; компрометація товарів конкурентів, неправомірне збирання, розголошення та використання комерційної таємниці, технологічне піратство, демпінг);

Вільна конкуренція як одна з рушійних сил ринкової економіки існувала до кінця 19 ст. Однак на початку 20 ст. відбулася природна еволюція від вільної конкуренції до панування монополій. Впродовж 20 ст. процес монополізації набув значних масштабів і монополійні утворення стали основою господарського життя розвинених країн світу.

Монополія – виключне право держави, підприємства, фізичної особи на володіння будь-чим або на здійснення певного виду діяльності.

В залежності від характеру і причин виникнення розрізняють наступні *види монополій*:

- **природна** – базується на володінні *унікальними природними ресурсами* (наприклад, рідкі метали, особливі земельні ділянки під виноградники, алмази тощо) або виникає у галузях, де існування декількох виробників є *економічно недоцільним* (наприклад, електро-, водо-, газопостачання населенню, залізничний транспорт, емісія грошей);
- **легальна (закрита)** – захищена від конкуренції за допомогою юридичних заборон і обмежень (*патентів, авторських прав, запатентованих товарних знаків*);
- **штучна (економічна)** – об'єднання підприємств, що створюються заради *отримання монополістичних вигод*. Ці монополії навмисно змінюють структуру ринку: створюють бар'єри для входу на галузевий ринок нових

фірм, обмежують аутсайдерам доступ до джерел сировини, ведуть з ними цінові війни.

Монополізація має *негативні наслідки* для економіки: завищення цін і створення штучного дефіциту;

– розорення малого та середнього бізнесу; гальмування технологічного розвитку внаслідок відсутності сильного конкурентного тону; хижацьке використання природних ресурсів та забруднення довкілля; тиск на уряд у пошуках неправомірних пільг.

Сучасна економіка неможлива без монополій, але вони не повинні зловживати своїм монопольним становищем. З метою запобігання зловживанню монополістами своїм монопольним становищем на ринку держава здійснює *антимонопольну політику*, яка містить заходи адміністративного регулювання їх діяльності: обмеження монополізації ринку; заборона злиття конкуруючих компаній; збереження і підтримка конкуренції; заборона завищення цін монополістами; заборона недобросовісних методів конкуренції.

Теми цільових виступів:

1. Особливості переходу України до ринкових відносин.
2. Методи конкурентної боротьби в сучасних умовах.
3. Антимонопольна політика держави в Україні.

Теми рефератів:

1. Типи ринкових структур.
2. Переваги та недоліки монополій.
3. Моделі переходу до ринку.

Література. Основна: 1 -9. Додаткова: 15-18

Тема № 4: Підприємство як суб'єкт економічної діяльності.

Семінарське заняття: Підприємство як суб'єкт економічної діяльності.

Навчальна мета заняття: з'ясувати функції фірми, структуру її капіталу, механізм формування витрат, доходів та прибутків, а також ціноутворення.

Час проведення: 2 год.

Навчальні питання:

1. Сутність, функції та капітал підприємства.
2. Витрати, доходи і прибуток підприємства.
3. Сутність, функції і структура ціни.
4. Трансакційні витрати: сутність, структура та вплив на діяльність підприємства.

1. Сутність, функції та капітал підприємства.

Підприємство - це самостійний суб'єкт господарювання, який має права юридичної особи і здійснює діяльність, спрямовану на виробництво продукції, виконання робіт або надання послуг з метою задоволення суспільних потреб та одержання прибутку.

Значення підприємства для функціонування економіки розкривається у його функціях:

- *виробнича* полягає у виробництві товарів, наданні послуг, здійсненні робіт;
- *соціальна* пов'язана із створенням робочих місць, навчанням працівників, їх соціальним захистом, проведенням благодійних акцій;
- *інноваційна* передбачає впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробничий процес, а також проведення власних науково-технічних досліджень;
- *макроекономічна* означає участь підприємства у забезпеченні розвитку національної економіки, відрахування коштів до бюджету, виконання державних замовлень, участь у національних програмах розвитку тощо.

Для виконання виробничої функції підприємству потрібні певні ресурси, які можуть бути матеріальними, нематеріальними, грошовими, трудовими тощо. Ресурси підприємства, використання яких забезпечує створення нової вартості, складають **капітал підприємства**.

Капітал підприємства перебуває у постійному русі. Основними *стадіями* кругообігу капіталу є:

- 1) *стадія обігу*, на якій капітал виступає у грошовій формі і виконує функцію забезпечення підприємства виробничими ресурсами шляхом купівлі засобів виробництва та найму працівників ($G \rightarrow T$);
- 2) *стадія виробництва товарів* (B), коли капітал виступає у виробничій, або продуктивній, формі і виконує функцію створення товарів;
- 3) *стадія обігу*, на якій капітал набуває товарної форми, а його функцією стає реалізація створеної продукції та одержання прибутку ($T' \rightarrow G'$).

Отже, **кругообіг капіталу** – це послідовний рух капіталу, протягом якого він проходить три стадії (обігу, виробництва, обігу), набуває трьох функціональних форм (грошової, виробничої, товарної) і виконує певні функції.

При цьому рух капіталу забезпечує зростання вартості: авансований капітал (G) зріс до G' .

Рух капіталу підприємства з моменту його авансування до повного повернення підприємцю авансованої вартості – це **оборот капіталу**. Швидкість обороту капіталу вимірюється кількістю оборотів, що здійснює капітал за рік.

В залежності від того, яку роль відіграють окремі елементи капіталу у його обігу, в *структурі капіталу* підприємства розрізняють основний та оборотний капітал.

Основний капітал (переважно засоби праці) функціонує у виробничому процесі тривалий час (більше року), переносючи свою вартість на вартість новоствореного продукту частинами, в міру зношування (наприклад, будівлі, споруди, машини, обладнання, транспортні засоби тощо).

Оборотний капітал виробництва (переважно предмети праці) повністю переносить свою вартість на вартість новоствореного продукту протягом

одного циклу виробництва (наприклад, сировина, матеріали, комплектуючі тощо).

Оборотний капітал обігу (обіговий капітал) не бере участь у процесі виробництва, а лише обслуговує його (наприклад, готова продукція, грошові кошти тощо).

Оборот оборотного капіталу підприємства дорівнює одному циклу кругообігу.

Оборот основного капіталу підприємства охоплює кілька виробничих циклів (кругообігів), протягом яких він зношується фізично і морально, поступово втрачаючи свою вартість.

Фізичний знос – зменшення вартості основного капіталу або її втрата, що обумовлено матеріальним зношуванням засобів праці внаслідок їх використання або зберігання.

Моральний знос основного капіталу пов'язаний із втратою економічної ефективності та доцільності використання засобів праці до моменту їх повного фізичного зношування (через зниження цін на аналогічні засоби праці або появу більш продуктивних засобів праці).

Відновлення вартості основного капіталу відбувається за рахунок **амортизації**, яка означає процес поступового перенесення вартості основного капіталу на новостворену продукцію в міру його зношування і використання цієї вартості для подальшого відтворення (заміщення, відновлення) засобів праці.

Вартість основного капіталу переноситься на готову продукцію у вигляді *амортизаційних відрахувань*. Вони утворюють *амортизаційний фонд*, що є джерелом відшкодування зношування основного капіталу шляхом закупівлі нових засобів праці, а також їх капремонту.

2. Витрати, доходи і прибуток підприємства (підприємства).

Виробництво товарів вимагає здійснення певних витрат економічних ресурсів. Існують бухгалтерський та економічний підходи до визначення витрат підприємства.

За *бухгалтерським підходом* **витрати** – це фактичні видатки факторів виробництва для виготовлення певної кількості продукції у грошовому вираженні. Витрати підприємства у бухгалтерській та статистичній звітності виступають у вигляді *собівартості продукції*.

Бухгалтерські витрати включають *прямі витрати* (на сировину, матеріали, напівфабрикати, витрати на паливо і енергоресурси, зарплату робітникам тощо) і *непрямі витрати* (адміністративні витрати, амортизація, заробітна плата управлінському персоналу, витрати на дослідження та розробки тощо). *Економічне розуміння* витрат виробництва базується на факті рідкісності ресурсів і можливості їх альтернативного використання.

Економічні (альтернативні) витрати – це ті витрати, які підприємство має здійснити, щоб дістати можливості використовувати ресурси у своїх виробничих цілях і не допустити їх використання в альтернативних виробництвах іншими підприємствами.

Необхідні підприємству ресурси можуть належати як їх власникам, так і незалежним постачальникам ресурсів. Тому економічні витрати поділяють на наступні *види*:

зовнішні (явні) – витрати на залучення ресурсів, що не належать підприємству, оплачуються і відображаються у бухгалтерському обліку (наприклад, платежі постачальникам сировини, палива, матеріалів, орендна плата, заробітна плата тощо);

внутрішні (неявні) – витрати власних, внутрішніх, неоплачуваних ресурсів. До них належать використання власної праці, власних приміщень, транспорту, кормів для худоби тощо. З точки зору підприємства ці внутрішні витрати рівнозначні грошовим видаткам, які довелося б зробити, купуючи відповідні ресурси. Підприємець порівнює ці витрати з альтернативними можливостями їх використання: грошовий капітал — з процентним доходом на нього в банку, використання приміщень — з доходом від здавання їх в оренду, особисту працю — з заробітною платою, що можна отримати, найнявшись на інше підприємство. Одним з елементів внутрішніх витрат є *нормальний прибуток* підприємця як винагорода за підприємницькі функції, які він виконує. Нормальний прибуток — це плата, необхідна для того, щоб утримати підприємницький талант на даному підприємстві.

Різні елементи витрат по-різному пов'язані з обсягами виробництва. Тому *витрати поділяють* також на: **постійні**, розмір яких не залежить від зміни обсягу виробництва (наприклад, орендна плата, амортизаційні відрахування, страхові платежі, оплата відсотків за кредит, оплата праці управлінського персоналу тощо); **змінні**, розмір яких змінюється залежно від змін обсягу виробництва (оплата сировини, палива, матеріалів, заробітної плати виробничого персоналу тощо). Сукупність постійних та змінних витрат складає *валові (загальні) витрати*.

В результаті своєї діяльності підприємство отримує **валовий дохід**, під яким розуміють загальну суму доходів від усіх видів діяльності підприємства (виручка від реалізації товарів та послуг, доходи від корпоративних прав, від володіння борговими вимогами, операцій оренди тощо).

Прибуток – це надлишок доходу над витратами підприємства. *Економічний зміст* прибутку можна визначити як плату підприємцю за використання ним своїх підприємницьких здібностей, ризик, конкурентоспроможність, інноваційність або монопольні переваги.

Враховуючи неоднорідність витрат, розрізняють бухгалтерський та економічний прибуток.

Бухгалтерський прибуток – це залишок валового доходу після відшкодування зовнішніх витрат.

Економічний прибуток – залишок валового доходу після віднімання зовнішніх та внутрішніх витрат.

Бухгалтерський прибуток називають ще *валовим*, на відміну від *чистого* прибутку, який залишається після сплати податків.

Абсолютна сума прибутку, отримана підприємством, є дуже важливим показником його діяльності, однак він не відбиває рівень ефективності господарювання.

Для характеристики рівня прибутковості використовують показник **рентабельності**, який розраховується як відсоткове відношення прибутку підприємства до його витрат. У широкому сенсі рентабельність може означати як прибутковість виробництва й реалізації всієї продукції, товарів, робіт, послуг або окремих її видів, так і прибутковість підприємства в цілому як суб'єкта господарської діяльності, прибутковість окремих галузей економіки.

3. Сутність, функції і структура ціни.

Обсяг доходів підприємства залежить, перш за все, від цін на вироблену продукцію.

Ціна – це кількість грошей, що сплачується або отримується за одиницю товару або послуги.

Сутність та економічне значення ціни розкривається через її *функції*:

- *облікова* – ціна забезпечує еквівалентність обміну, тобто виручка від реалізації продукції забезпечує відшкодування витрат на її виробництво і реалізацію, а також утворення прибутку;
- *розподільча* – внаслідок відхилення ціни від вартості можливий перерозподіл вартості продукції між галузями, регіонами, підприємствами. Цей розподіл може бути регульованим або відбуватися стихійно;
- *стимулююча* – підвищення ринкової ціни стимулює підприємства до випуску дефіцитних видів продукції (на які відбулося підвищення ціни);
- *регулююча* – ціна забезпечує збалансування попиту і пропозиції на ринку.

У загальному вигляді *структура ціни* може бути представлена наступним чином. Роздрібна ціна, за якою кінцеві споживачі купують товар у роздрібній мережі, має покрити витрати, пов'язані з купівлею цього товару у оптових посередників, а також за рахунок роздрібної націнки покрити власні витрати обігу (реалізації) та сформувати прибуток роздрібного торгівельного підприємства. Відпускна ціна оптових посередників формується аналогічно. Відпускна ціна виробника має покрити витрати виробництва та сформувати прибуток, а також містить непрямі податки (в Україні – податок на додану вартість, акцизний податок, мито), що сплачуються у державний бюджет.

4. Трансакційні витрати: сутність, структура та вплив на діяльність підприємства.

Окрім продуктивних витрат, пов'язаних з виробництвом та реалізацією товарів і послуг, економічна діяльність вимагає ще і здійснення специфічних трансакційних витрат.

Трансакційні витрати – це витрати на встановлення, захист та обмін прав власності. Вони можуть вимірюватися як у грошовому виразі, так і витратою часу на виконання тих чи інших офіційно передбачених процедур.

Для дослідження причин виникнення тіньової економіки найбільш прийнятною є класифікація трансакційних витрат, запропонована

перуанським економістом Едмондо де Сото, який поділяє їх на дві *групи*: ціна підпорядкування закону; ціна позалегаліності.

За *підпорядкування закону* потрібно платити певну «ціну», яка складається із *витрат доступу до закону* та *витрат продовження діяльності в рамках закону*.

Перехід у «тінь» дозволяє повністю або частково уникнути вказаних витрат, але натомість з'являється необхідність платити *ціну позалегаліності*. Існують наступні *елементи* ціни позалегаліності:

- витрати, пов'язані з ухиленням від покарання, – оплата послуг юридичних консультантів та «лобістів», вартість хабарів, витрати на ведення подвійної бухгалтерії, втрати у зв'язку з стримуванням зростання масштабів виробництва, втрати через неможливість використання реклами тощо;
- витрати, пов'язані з трансфертом доходів. Навіть при позалегаліних обмінах економічні суб'єкти змушені сплачувати непрямі податки та «інфляційний податок» (через використання для розрахунків переважно готівки). Але ці трансферти мають односторонній характер – позалегаліні суб'єкти не можуть розраховувати на будь-яку допомогу з боку держави;
- витрати, пов'язані з ухиленням від сплати податків і нарахувань на зарплату. Вони не тільки вимагають оплати послуг податкових та фінансових консультантів, але і знижують стимули до заміщення праці капіталом і технічного переозброєння, бо дешева праця «розбещує» підприємство. Крім того, виграш від несплати податку на додану вартість обмежує сферу позалегаліної діяльності тільки крайніми ланками виробничого ланцюга – роздрібною торгівлею і початковими етапами обробки сировини;
- витрати, пов'язані з відсутністю легально зафіксованих прав власності. Передати право власності можна тільки обмеженій кількості осіб, серед яких не обов'язково буде покупець, готовий сплатити найвищу ціну. До того ж цей капітал неможливо використовувати як заставу, інвестувати в нього, вільно продати, а іноді навіть просто передати у спадок;
- витрати, пов'язані з неможливістю використання контрактної системи. Позалегаліна процедура укладання контрактів перешкоджає реалізації довгострокових угод, у яких бере участь велика кількість економічних суб'єктів. Адже стимулом для вкладання коштів у довгостроковий проект є впевненість у тому, що за будь-яких обставин права інвесторів будуть захищені;
- витрати доступу до позалегаліних процедур розв'язання конфліктів. Легальна судово-правова система має низку субститутів – родинні та мафіозні механізми вирішення конфліктів. Використання цих альтернатив пов'язане з витратами на підтримання доброзичливих стосунків з численними родичами, земляками та іншими «своїми» людьми, що потребує часу та коштів для надання знаків уваги і обміну послугами. Звернення за послугами до виконуючої функції судових і силових структур мафії, зумовлене необхідністю сплати своєрідного податку.

Таким чином, приймаючи рішення про вибір інституційного середовища щодо функціонування свого бізнесу (легального чи позалегаліного), суб'єкт

господарювання буде порівнювати ціну підпорядкування закону із ціною позалегалності, оскільки він виконує законодавчі норми не стільки тому, що є законослухняним, скільки тому, що очікує вигоди від дотримання закону. А отже стимули до добровільного підпорядкування закону з'являються лише за умови спроможності держави сприяти зниженню трансакційних витрат у легальному секторі економіки.

Теми цільових виступів:

1. Функції фірми в ринковій економіці.
2. Структура капіталу фірми.
3. Шляхи прискорення обороту капіталу.
4. Фактори ціноутворення.

Теми рефератів:

1. Теорія та практика малого підприємництва.
2. Основні принципи функціонування фірми.
3. Амортизаційна політика в Україні.
4. Особливості кримінальної діяльності фірми: сутність, форми і шляхи протидії їм.

Література. Основна: 1 -9. Додаткова: 12-16

Тема № 5: Національна економіка.

Семінарське заняття: Основні макроекономічні показники.

Навчальна мета заняття: з'ясувати сутність макроекономіки як науки, структуру та фактори розвитку національної економіки, розкрити структуру системи національних рахунків.

Час проведення: 2 год.

Навчальні питання:

1. Макроекономіка як наука.
2. Ознаки, структура національної економіки.
3. Система національних рахунків. Вимірювання обсягів тіньової економіки.

1. Макроекономіка як наука.

Макроекономіка – розділ економічної науки, який вивчає явища і процеси, котрі відносяться до національної економіки.

Предметом макроекономіки є економіка в цілому безвідносно до специфіки функціонування окремих галузей і секторів.

Основні макроекономічні школи:

- кейнсіанство;
- монетаризм;
- теорія «економіки пропозиції»;
- теорія «раціональних сподівань»;
- теорія «довгострокового економічного зростання».

Макроекономічні проблеми: фактори зростання ВВП; оптимальний рівень зайнятості населення; методи протидії інфляції та досягнення рівноваги цін; колювання витрат і доходів споживачів.

2. Ознаки, структура та показники національної економіки.

Національна економіка – це економічно й організаційно єдина система взаємозалежних галузей і сфер діяльності людей, яким властива відповідна пропорційність, взаємообумовлене розміщення на території, обмеженій державними кордонами.

Як цілісна система національна економіка характеризується такими *ознаками*: загальним економічним середовищем, в якому діють господарюючі суб'єкти з загальним законодавством, єдиною грошовою одиницею, загальними грошово-кредитною та фінансовою системами; наявністю *тісних економічних зв'язків* між господарюючими суб'єктами країни, обумовлених суспільним поділом праці; *територіальною визначеністю* із загальним політичним та економічним центром (державою), який виконує регулюючу та координуючу роль, тобто контролює діяльність господарюючих суб'єктів; *спільною системою національного захисту*, що передбачає наявність економічних кордонів у вигляді експортно-імпортних податків, квот, тощо.

Національна економіка має галузеву структуру. До *матеріальної сфери* належать ті галузі виробництва, в яких створюються *матеріальні блага* (паливно-енергетичний комплекс, промисловість, сільське і лісне господарство, будівництво), і підприємства, що надають *матеріальні послуги* (вантажний транспорт, обслуговування і ремонт техніки, оптова торгівля, громадське харчування, кредитно-фінансові послуги, спеціалізовані галузі ділових послуг (інформаційних, рекламних, консультаційних), прикладна наука).

До *сфери нематеріального виробництва* відносяться галузі, що виробляють *нематеріальні послуги* (роздрібна торгівля, пасажирський транспорт, зв'язок, що обслуговує населення, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, фундаментальна наука) та заклади, що створюють *духовні цінності* (освіта, культура, мистецтво тощо).

Виробництво матеріальних і нематеріальних послуг становить сферу послуг. Галузі цієї сфери не створюють матеріального продукту, але їх послуги необхідні для організації виробництва та для задоволення безпосередніх потреб людини.

3. Система національних рахунків. Вимірювання обсягів тіньової економіки.

Система національних рахунків (СНР) – це система взаємопов'язаних макроекономічних показників, класифікацій та групувань, які характеризують всі основні економічні процеси, умови, результати відтворення економіки, орієнтованої на ринкові відносини.

Структуру СНР складають наступні *макроекономічні показники*:

1. Валовий національний продукт (ВНП) – ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених національним товаровиробником як в середині країни, так і за її межами за певний проміжок часу.

Кінцеві товари – це ті, що призначені для кінцевого споживання, а не для подальшої переробки. Включення до ВНП вартості виключно кінцевих товарів дозволяє уникнути *проблеми подвійного рахунку* – багаторазового

включення вартості сировини і матеріалів на кожній наступній стадії їх переробки.

Методи обчислення ВВП:

- 1) *метод кінцевого використання (за видатками).* ВВП розраховується як сума видатків покупців на придбання товарів і послуг.
- 2) *розподільний метод (за доходами)* ВВП обчислюється як сума грошових доходів, отриманих від виробництва продукції.
- 3) *виробничий метод (за галузями)* ВВП включає суму доданої вартості, створеної на всіх стадіях виробництва.

Додана вартість – це різниця між витратом фірм та вартістю сировини і матеріалів, які вона придбала у постачальників.

2. Валовий внутрішній продукт (ВВП) – ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у межах країни як національними, так і закордонними товаровиробниками протягом певного періоду часу.

3. Чистий національний продукт – ЧНП (чистий внутрішній продукт – ЧВП) – вартість кінцевих товарів і послуг, що залишилася для споживання після заміни списаного обладнання.

$\text{ЧНП} = \text{ВВП} - \text{Амортизація}$

$\text{ЧВП} = \text{ВВП} - \text{Амортизація}$

4. Національний дохід (НД) – весь дохід, зароблений упродовж року власниками ресурсів, що є резидентами даної держави, незалежно від того, де ці ресурси використовуються – у власній країні чи за кордоном.

$\text{НД} = \text{ЧВП} - \text{непрямі податки на бізнес}$

5. Особистий дохід (ОД) – усі грошові доходи, отримані домогосподарствами впродовж звітного періоду.

$\text{ОД} = \text{НД} - \text{податок на прибуток корпорацій} - \text{нерозподілений прибуток} - \text{внески на соціальне страхування} + \text{трансфертні платежі}$

6. Використовуваний дохід (ВД) – частина грошового доходу, якою домогосподарства остаточно володіють і можуть розпоряджатися на свій розсуд.

$\text{ВД} = \text{ОД} - \text{особисті податки}$

$\text{ВД} = \text{споживання} + \text{заощадження}$

7. Національне багатство – це сукупність матеріальних та нематеріальних благ, що нагромаджена у країні на даний момент часу. Основними *елементами* національного багатства є засоби виробництва, майно населення, матеріальні і культурні цінності (музеї, надра, ліс, водоймища), нематеріальні духовні цінності (людський капітал, науково-технічні досягнення, інформаційні ресурси).

Показники СНР є вартісними і можуть розраховуватися як у поточних ринкових цінах, так і у постійних цінах (цінах базисного періоду).

Наприклад, **номінальний ВВП (ВНП)** – обсяг продукції поточного року, виміряний в фактичних цінах даного року, а **реальний ВВП (ВНП)** – обсяг продукції поточного року, виміряний в цінах року, взятого за базисний.

Вимірювання масштабів тіньової економіки є складним завданням. Це пов'язано з тим, що тіньова економіка носить прихований характер і прагне

уникнути вимірювання. Проте оцінка розмірів тіньової діяльності важлива для аналізу економічного розвитку і формування державної економічної політики.

Сучасними економістами розроблені численні *непрямі методи вимірювання обсягів тіньової економіки*, засновані переважно на макроекономічних показниках офіційної статистики, даних податкових і фінансових органів. Основними серед них є наступні:

1. *Метод розбіжностей* заснований на порівнянні джерел даних і статистичних документів, що містять інформацію про одні і ті ж економічні показники. Прикладами використання даного методу є:

– *порівняння доходів і витрат* шляхом зіставлення всіх доходів домашніх господарств зі всіма витратами. Як правило, виявляється, що доходів значно менше, ніж витрат, що свідчить про існування тіньових доходів;

– *альтернативна оцінка макроекономічних показників* здійснюється шляхом порівняння обсягу ВВП, отриманого з використанням непрямих даних, з даними офіційної статистики;

2. *Метод, заснований на розрахунках показників зайнятості («італійський метод»)*, особливо ефективний у економіках з великою питомою вагою малих підприємств. Оскільки зібрати достовірні дані про виробництво (особливо в малому бізнесі і сфері послуг) дуже важко через свідоме заниження показників виробництва з метою ухилення від сплати податків, італійські статистики основний акцент зробили на обстеженні витрат робочої сили. Перевага такого підходу полягає в тому, що людям, яких не питають про доходи, немає сенсу приховувати або спотворювати інформацію про їх робочий час. Потім інформація перераховується в середній відпрацьований людино-день. Далі аналізують розбіжності між фактичним і офіційно зареєстрованим рівнем зайнятості та розбіжності між величинами фактично відпрацьованого за тиждень робочого часу і офіційно зареєстрованого.

3. *Монетарний метод* заснований на одній важливій особливості тіньової економіки: якщо в легальній економіці вже давно майже всі розрахунки проводять безготівковим шляхом, то в тіньовій економіці при здійсненні операцій перевага віддається готівці. Тому розмір і динаміка тіньової економіки можуть оцінюватися за допомогою спостереження за обсягом грошової маси, наприклад, аналізується обсяг грошових операцій або попит на готівку.

4. *Метод технологічних коефіцієнтів* передбачає приблизне визначення динаміки промислового виробництва на основі спостережень за виробництвом і споживанням електроенергії, перевезень вантажів транспортом і інших непрямих показників, що піддаються достатньо простому обліку, для порівняння отриманих даних з офіційними.

У загальносвітовому масштабі частка тіньової економіки становить 5–10% ВВП, в Україні, за різними оцінками, – 30–50% від офіційного ВВП, що є критичним значенням. На цьому рівні вплив тіньових факторів стає настільки

відчутним, що суперечність між легальним і тіньовим секторами спостерігається практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Теми цільових виступів:

1. Макроекономічний аналіз сучасного стану економіки України.
2. Характеристика основних фаз економічного циклу.
3. Взаємозв'язок макроекономічних показників.

Теми рефератів:

1. Макроекономіка як теоретична основа державної економічної політики.
2. Основні макроекономічні школи.
3. Вплив тіньової економіки на макроекономічний розвиток.
4. Методи вимірювання тіньової економіки.

Література. Основна: 1 -9. Додаткова: 11-14.

Семінарське заняття: Розподіл національного доходу. Циклічність та економічне зростання.

Навчальна мета заняття: розкрити механізми розподілу національного доходу.

Час проведення: 2 год.

Навчальні питання:

1. Розподіл національного доходу. Види доходів в ринковій економіці.
2. Економічне зростання.
3. Економічний цикл.

1. Розподіл національного доходу. Види доходів в ринковій економіці.

Одна частина створеного в країні ВВП використовується для нагромадження капіталу, а інша розподіляється між її жителями. у вигляді різноманітних видів доходів. **Доходи** - грошові або натуральні надходження до суб'єктів господарської діяльності. **Національний дохід (НД)** – весь дохід, зароблений упродовж року власниками ресурсів, що є резидентами даної держави, незалежно від того, де ці ресурси використовуються у власній країні чи за кордоном.

Процес розподілу ВВП проходить дві *стадії*: первинний і вторинний розподіл. Останній ще називають перерозподілом.

На *першій стадії* створений у сфері матеріального виробництва ВВП розподіляється на такі частини, як амортизаційні відрахування та факторні доходи. Амортизаційні відрахування йдуть на відновлення використаного основного капіталу. Факторні доходи отримують суб'єкти, що брали участь у створенні ВВП: працівники сфери матеріального виробництва – у формі заробітної плати, підприємства – у формі прибутку, власники грошового капіталу – у формі позичкового проценту, процентного доходу, власники природних ресурсів – у формі ренти, власники інтелектуального капіталу – у формі гонорару, роялті, паушальних платежів тощо.

Вторинний розподіл відбувається у формі перерозподілу первинних доходів на користь працівників бюджетного сектору економіки, що надає безоплатні послуги, та соціально незахищених верств населення. В результаті

утворюються вторинні доходи (соціальні трансферти, заробітна плата працівників бюджетного сектору економіки, зокрема сфери державного управління, національної оборони, правоохоронних органів, науки, освіти, охорони здоров'я тощо). Механізм перерозподілу включає такі *офіційні канали*, як держбюджет, ціни, пільги, соціальне страхування, благодійність. Крім того, перерозподіл доходів може відбуватися через *кримінальні канали* шляхом скоєння кримінальних злочинів (рекети, вимагання, хабарництво, крадіжки, шахрайство тощо).

Таким чином, до факторних доходів відносять *трудові доходи* (тобто доходи від продажу робочої сили) та *доходи від власності* (тобто доходи від продажу інших факторів виробництва). *Трудовими* вважаються заробітна плата (дохід від фактору виробництва «труд») та підприємницький дохід (дохід від фактору виробництва «підприємницька здібність»). **Підприємницький дохід** – частина прибутку, яка залишається у підприємця після сплати ним відсотків за взятий у позику капітал. Підприємець отримує цей дохід за свою організаційну і управлінську діяльність, новаторство і ризик.

Доходи від власності отримують власники *нетрудових* факторів виробництва: дивіденд – власник акціонерного капіталу, рента – власник природних ресурсів, позичковий процент – власник позичкового капіталу, процентний дохід – власник облігацій або банківських депозитів, гонорар – власник інтелектуального капіталу.

До *нетрудових доходів*, окрім доходів від власності, відносять **соціальні виплати (трансфертні доходи)** – платежі, які держава або громадські організації безоплатно здійснюють на користь громадян, що мають особливий соціальний статус і потребують матеріальної допомоги.

Всі розглянуті види доходів формуються у *легальному секторі* економіки. У *тіньовій економіці* формуються неофіційні та кримінальні доходи. *Неофіційні доходи* отримують зайняті у неофіційному та напівлегальному (прихованому) секторах тіньової економіки. Джерелами виникнення *кримінальних доходів* є різні види кримінальної діяльності.

Отримання кримінальних доходів далі має своє продовження у процесі *відмивання «брудних» грошей*, яке ставить за мету їх легалізацію, виведення з тіньового обороту.

Відмивання «брудних» грошей являє собою складний, досить тривалий процес, що включає безліч різноманітних операцій. Найбільш розповсюдженою є *трьохфазова модель*:

- 1) *розміщення* – відбувається введення «брудної» готівки в легальну фінансову систему;
- 2) *розшарування* – в результаті багатьох операцій гроші відокремлюються від джерела їхнього походження, втрачають «сліди»;
- 3) *інтеграція* – гроші знаходять нове – «легальне» – джерело походження й інвестуються в легальну економіку.

Основним видом доходів є заробітна плата – дохід найманого працівника.

Функції заробітної плати: відтворювальна та мотиваційна.

На *розмір заробітної плати* впливають кількість і якість праці, умови праці, вартість життя в країні, фінансовий стан фірми, встановлений державою рівень мінімальної зарплати.

Потрібно розрізняти *номінальну і реальну заробітну плату*. **Номінальна заробітна плата** – це сума грошей, яку працівник отримує за свою працю протягом певного часу. **Реальна заробітна плата** – це кількість товарів і послуг, яку можна придбати за номінальну заробітну плату. *Рівень життя* визначається реальною, а не номінальною зарплатою.

Форми оплати праці: відрядна – залежить від кількості виробленої працівником продукції, використовується, насамперед, для оплати праці промислових і будівельних робітників; *почасова* – залежить від тривалості відпрацьованого часу, використовується для оплати праці спеціалістів, службовців, керівників.

В Україні існує державне і договірне регулювання оплати праці. *Державне регулювання* здійснюється за допомогою наступних *інструментів*: встановлення розміру мінімальної зарплати, розмірів зарплати працівників бюджетного сектору економіки (лікарі, вчителі, військовослужбовці, працівники держaparату тощо); регулювання фондів оплати праці працівників підприємств-монополістів; оподаткування доходів працівників (базова ставка – 15%); індексація трудових доходів з метою захисту від інфляції (коли величина індексу споживчих цін перевищила поріг індексації, який установлюється в розмірі 101 %); компенсації працюючим втрати частини зарплати через затримку її виплати. *Договірне регулювання* оплати праці здійснюється через систему соціального партнерства працюючих і роботодавців і укладання колективних угод.

2. Економічне зростання.

Економічне зростання – збільшення кількості товарів і послуг, які виробляє національна економіка.

Економічне зростання вимірюють двома *показниками*: темпами зростання реального ВВП; темпами зростання реального ВВП на душу населення.

Перший використовується для оцінки темпів розширення економічного потенціалу країни, другий – при аналізі динаміки добробуту населення або порівнянні життєвого рівня в різних країнах.

Економічне зростання є важливою економічною метою кожної країни. Основними *кінцевими цілями економічного зростання* є підвищення матеріального добробуту населення і підтримка національної безпеки.

Збільшення обсягів виробництва може бути досягнуто або за рахунок залучення додаткових ресурсів, або за рахунок підвищення ефективності використання вже наявних ресурсів. Відповідно розрізняють два *типи економічного зростання*: **екстенсивне** – нарощування виробництва товарів і послуг за рахунок збільшення кількості використовуваних економічних ресурсів за попереднього рівня технологій. Продуктивність праці залишається незмінною; **інтенсивне** – збільшення виробництва товарів і послуг на основі підвищення ефективності використання ресурсів. Продуктивність праці підвищується.

Фактори економічного зростання:

- *фактори пропозиції:* кількість та якість природних ресурсів; кількість та якість трудових ресурсів; обсяг капіталу країни; технологія, менеджмент, підприємництво;
- *фактори попиту* (важливо забезпечити такий рівень сукупних видатків, за якого буде реалізовано увесь створений ВВП): зростання споживчих видатків; зростання інвестиційних та державних видатків; розширення експорту;
- *фактори ефективності* (ресурси мають використовуватися найекономніше (виробнича ефективність) і вироблятися з них мають найбільш цінні для суспільства товари і послуги (розподільна ефективність): розподіл економічних ресурсів по галузям, підприємствам і регіонам; розподіл доходів між суб'єктами господарювання;
- *соціокультурні та інституційні фактори:* сприятлива соціальна, культурна, політична атмосфера; позитивне ставлення населення до праці; політична організація суспільства; криміналізація економіки тощо.

4. Економічний цикл.

Однією з закономірностей економічного розвитку є його циклічний характер.

Економічний цикл - це періодичні зростання та падіння ділової активності.

Загальну тривалість циклу вимірюють часом (рік, місяць і т.п.) між двома сусідніми вищими або двома сусідніми нижчими точками економічної активності.

Структура економічного циклу складається з чотирьох послідовних *фаз*: кризи, депресії, поживавлення, піднесення. Розглянемо її на прикладі *класичного промислового циклу*.

Розвиток промислового циклу відбувається наступним чином. *Фаза піднесення* починається активним вводом у дію нових підприємств і модернізацією старих, ростом обсягів виробництва, зайнятості, інвестицій, особистих доходів, підвищенням попиту і закінчується *бумом* – періодом надвисокої зайнятості і перевантаження виробничих можливостей. Під час буму рівень цін, ставка заробітної плати і позичкового відсотку дуже високі. Економіка працює на грані своїх можливостей.

Неминучий наслідок буму – поворот у розвитку циклу, коли зростання виробництва змінюється спадом. Це свідчить про початок *фази кризи*. Зростання нереалізованих товарних запасів призведе до зниження обсягів виробництва. Скорочуються виробничі інвестиції і, відповідно, знижується попит на робочу силу. Це означає зростання безробіття, скорочення тривалості робочого тижня. Падає попит на сировину, а потім і пропозиція сировини. Спостерігається різке зменшення прибутків. Початковій стадії кризи відповідає максимальна ставка позичкового відсотку, яка поступово знижується в міру зниження попиту на кредитні ресурси. Зрештою, якщо спад глибокий і тривалий, відбувається зниження або уповільнення зростання товарних цін.

У *фазі депресії* падіння ВВП і збільшення безробіття суттєво уповільнюються, обсяг інвестицій наближається до нуля. Тому в цей період

економіка характеризується застоєм у виробництві, млявістю торгівлі, наявністю великої маси вільного грошового капіталу. Через певний час економічна система минає нижчу точку циклу, яка називається *дном*, і починається *пожвавлення*. Тапер рух всіх економічних показників змінює напрямок, доход і зайнятість знов починають зростати. Коли підприємства доводять обсяг виробництва до найвищої точки, що була досягнута у попередньому циклі, то починається *піднесення*.

Отже кожна з фаз циклу має свої особливості.

Основні риси фази кризи: перевиробництво товарів порівняно з платоспроможним попитом; падіння рівня цін внаслідок перевищення пропозиції товарів над платоспроможним попитом; скорочення обсягів виробництва; масове банкрутство промислових, фінансових, торгових підприємств; зростання безробіття і скорочення номінальної заробітної зарплати; поступове зниження ставки позичкового відсотку.

Основні риси фази депресії: скорочення виробничих інвестицій; збільшення запасів; скорочення попиту на робочу силу; різке падіння норми чистого прибутку; падіння обсягу продажу; скорочення попиту на кредитні ресурси.

Основні риси пожвавлення: зростання попиту на засоби виробництва; зростання попиту на робочу силу; зростання заробітної плати і відповідно платоспроможного попиту.

Основні риси піднесення: скорочення запасів; значний приріст виробничих інвестицій; різке зростання попиту на робочу силу; значний приріст загального рівня цін; високий рівень ставки позичкового відсотка.

За *тривалістю* економічні цикли поділяють на:

1) *короткі (малі) цикли* – коливання ділової активності 3—4 роки – пов’язані з відновленням рівноваги на споживчому ринку. Матеріальною основою малих циклів є процеси, що відбуваються у сфері грошових відносин.

2) *середні (промислові, економічні, ділові) цикли* – коливання ділової активності 7—11 років – пов’язані зі зміною попиту на засоби виробництва. Матеріальною основою періодичності середніх циклів є необхідність оновлення основного капіталу.

3) *великі цикли (довгі хвилі)* – періодичністю 40-60 років. Матеріальною основою великого циклу є зміна базових технологій і поколінь машин (стрибок технічного прогресу), оновлення об’єктів інфраструктури.

За теорією довгих хвиль Кондратьєва науково-технічний прогрес розвивається хвилеподібно з циклами 50-60 років. Упродовж останніх століть в історії технологічно-інноваційної еволюції було 5 хвиль, в результаті яких утворилося 5 технологічних укладів. Останній, започаткований у середині 80-х років, спирається на досягнення у сфері мікроелектроніки, інформатики, біотехнологій, генної інженерії, нових видів енергії, освоєнні космічного простору, супутникової технології.

Теми цільових виступів:

1. Причини циклічних коливань економіки.
2. Характеристика основних фаз економічного циклу.

3. Фактори економічного зростання.
4. Форми і системи заробітної плати в сучасних умовах.

Теми рефератів:

1. Розподіл національного доходу в соціально орієнтованій ринковій економіці.
2. Види економічних циклів. “Довгі хвилі” Кондратьєва.
3. Циклічність світового економічного розвитку на сучасному етапі.
4. Розподіл доходів і соціальна справедливість.

Література: Основна: 1 -9. Додаткова: 11-14

Тема № 6: Макроекономічна рівновага і нестабільність.

Семінарське заняття: Макроекономічна рівновага і нестабільність.

Навчальна мета заняття: з'ясувати сутність макроекономічної рівноваги та прояви макроекономічної нестабільності.

Час проведення: 2 год.

Навчальні питання:

1. Макроекономічна рівновага.
2. Інфляція: сутність, види, наслідки.
3. Безробіття: сутність, види, наслідки.

1. Макроекономічна рівновага.

Найважливішою характеристикою стану національної економіки є **макроекономічна рівновага** - збалансованість і пропорційність економічних процесів у масштабах всього національного господарства. *Об'єктивну основу* макроекономічної рівноваги становить збалансованість суспільних потреб і виробничих можливостей.

Основними *рисами* макроекономічної рівноваги є стабільність національної економіки і оптимальне використання обмежених ресурсів.

Структуру макроекономічної рівноваги складають: збалансованість між сферами і галузями національного господарства; відповідність товарних і грошових мас; пропорційність між виробництвом і споживанням; пропорційність доходів і витрат; пропорційність наявних і залучених у виробничий процес факторів виробництва; рівність сукупного попиту і сукупної пропозиції на всіх чотирьох типах ринку (товарів, праці, капіталу, грошей).

Концентрованою формою прояву макроекономічної рівноваги є збалансованість сукупного попиту і сукупної пропозиції.

Сукупний попит - це сума всіх видатків на кінцеві товари і послуги, вироблені в економіці. Він характеризує реальний обсяг виробництва національного продукту, який спроможні купити всі споживачі: населення, підприємства, держава, а також іноземні споживачі. Відповідно складається з таких *компонентів*: споживчий попит; інвестиційний попит; державні закупівлі; чистий експорт (різниця між експортом та імпортом).

На сукупний попит впливають такі *фактори*: зміна рівня цін; рівень доходів населення, очікування споживачів, податки на доходи фізичних осіб, заборгованість споживачів; процентні ставки, очікувані прибутки,

технологічні зміни; зміни у державних видатках; національний дохід у країнах-торгівельних партнерах, валютні курси, конкурентоспроможність вітчизняних товарів тощо.

Сукупна пропозиція - це загальна вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених в національній економіці. Вона характеризує весь реальний обсяг національного виробництва, який може бути запропонований на ринку при даному рівні цін, тому рівень сукупної пропозиції відображає показник ВВП. На сукупну пропозицію впливають такі *фактори*: зміна рівня цін; зміна обсягів факторів виробництва, що використовуються; ефективність використання факторів виробництва; ціни на виробничі ресурси; податки та субсидії; рівень монополізації економіки; трансакційні витрати.

Макроекономічна рівновага характеризує такий стан народного господарства, при якому весь вироблений національний продукт повністю куплений споживачами, тобто *сукупна пропозиція дорівнює сукупному попиту*.

В сучасній економіці збалансування сукупної пропозиції та сукупного попиту не може бути здійснено лише ринковими регуляторами автоматично. Їх треба доповнювати державним регулюванням економіки шляхом застосування інструментів фінансової і кредитно-грошової політики, а також політики заробітної плати і цін тощо. У *часи спаду* держава знижує податки з прибутку фірм і доходів населення, що стимулює ділову активність і платоспроможний попит. У той же час у *період буму* діють навпаки, щоб знизити ділову активність. Державна політика проводиться також через трансфертні платежі (допомога по безробіттю тощо), які автоматично збільшуються у *часи кризи*, коли безробіття сягає максимуму, стимулюючи економічне зростання. У *період* же буму і повної зайнятості обсяги допомоги по безробіттю зводяться до мінімуму, тим самим зменшується сукупний попит, що стримує зростання виробництва. Таким чином трансферти відіграють роль вмонтованих стабілізаторів економіки.

Макроекономічна рівновага - це економічний ідеал, мета державної політики. Досягнути макроекономічну рівновагу можливо, але тільки тимчасово, оскільки вона має динамічний характер, і для сучасної економіки більш притаманний нерівноважний стан, основними проявами якого є циклічність, інфляція і безробіття.

2. Інфляція: сутність, види, наслідки.

Інфляція – процес знецінення грошей у результаті перевантаження сфери обігу грошовою масою, незабезпеченою матеріальними цінностями. Отже, інфляція є проявом макроекономічної нестабільності, порушення пропорції між товарною і грошовою масою.

У світовій практиці прийнято вимірювати рівень інфляції за допомогою *індексу споживчих цін*, який показує зміни середнього рівня цін «ринкового кошика» споживчих товарів і послуг (в Україні цей «кошик» містить 335 найважливіших товарів).

З 2008 р. в Україні основним показником рівня інфляції прийнято вважати показник *базова інфляція*, який виключає короткострокові нерівномірні зміни

цін під впливом окремих факторів, які носять адміністративний, подієвий, а також сезонний характер, тобто переважно мова йде про цінову динаміку, яка не враховує зміни цін на продовольство та енергоносії. Отже, базова інфляція не співпадає з індексом споживчих цін, і це потрібно враховувати при аналізі статистичних даних.

В залежності від темпів інфляції, розрізняють наступні *види інфляції*: **помірну** – зростання цін не більше 10% на рік. Виділяють окремий підвид помірної інфляції – *повзучу*, яка складає до 5% на рік (вважається, що вона справляє стимулюючий вплив на зростання сукупної пропозиції); **галонуючу** – зростання цін від 10% до сотень відсотків на рік; **гіперінфляцію** – зростання цін на тисячі відсотків на рік.

З точки зору форм прояву розрізняють два *типи інфляції*: відкриту і подавлену (приховану).

Відкрита інфляція характеризується довгостроковим підвищенням цін. Вона може бути спровокована як факторами попиту, так і пропозиції, тому виділяють:

інфляцію попиту, що викликана підвищенням цін у відповідь на зростаючий попит. *Причинами інфляції попиту* може стати: надмірна емісія (випуск в обіг) грошей; зростання попиту в умовах повної зайнятості ресурсів, коли пропозицію неможливо збільшити відповідно до зростаючого попиту; інфляційні очікування (як реакція на очікувані бойові дії, стихійні лиха, неврожай, зміну політики уряду), що провокують ажіотажний попит і підвищення цін.

інфляцію витрат (пропозиції), що викликана підвищенням цін для покриття більш високих витрат виробництва. *Причинами інфляції витрат* може стати: зростання цін на сировину; збільшення податкового тиску; підвищення рівня оплати праці; зловживання монополієм становисем.

Інфляції попиту і витрат, як правило, не існують у чистому вигляді. В реальному житті вони переплітаються.

Подавлена інфляція проявляється у зростанні товарного дефіциту або у штучному обмеженні споживання (купони, талони, картки). Вона виникає у випадку: тимчасового «заморожування» цін і доходів; встановлення граничних цін на товари; тотального адміністративного контролю за цінами. Подавлена інфляція притаманна адміністративно-командній системі господарювання, в якій панують фіксовані ціни, хоча іноді має місце і в умовах ринкової економіки підчас спроби приборкати інфляцію адміністративними методами. Але для ринкової економіки більш характерна відкрита інфляція.

Соціально-економічні наслідки інфляції: зниження життєвого рівня населення внаслідок зменшення реальних доходів громадян і знецінення заощаджень; перерозподіл національного доходу між різними соціальними верствами і групами населення, посилення соціального розшарування і соціальної напруги; підриг інвестиційного процесу внаслідок знецінення заощаджень і зниження стимулів до інвестування в умовах економічної невизначеності; дестабілізація економіки (в умовах гіперінфляції), що поширюється і на інші

сфери суспільного життя та призводить до зростання злочинності через зниження стимулів до продуктивної праці (зростання крадіжок, шахрайств тощо); подавлена інфляція призводить до розгулу спекуляцій на «чорному ринку», довгих черг покупців.

Заходи антиінфляційної політики залежать від темпів інфляції: при інфляції у 20-30% проводиться **адаптивна політика** – поступове зниження темпів зростання грошової маси, пом'якшення її негативних наслідків шляхом індексації доходів населення; при інфляції понад 30% дієвою може бути тільки **активна політика («шокова терапія»)** – різке скорочення темпів зростання грошової маси шляхом грошових реформ конфіскаційного типу (наприклад, реформа Павлова 1991 р. у СРСР), приватизація, зменшення державних витрат, збільшення податків, стримування зростання цін і доходів, антимонопольне регулювання.

При проведенні антимонопольної політики потрібно пам'ятати, що скорочення грошової маси обмежує можливості інвестування і може призвести до безробіття.

3. Безробіття: сутність, види, наслідки.

Найбільш соціально відчутним проявом макроекономічної нестабільності є безробіття. Воно являє собою *нерівновагу між наявними та залученими трудовими ресурсами*, постійне перебільшення сукупної пропозиції робочої сили над попитом на неї.

Безробіття – неможливість знайти роботу працездатним особам працездатного віку, які активно її шукають. *Рівень безробіття* розраховується як відношення кількості безробітних до економічно активного населення (тобто безробітних і зайнятих разом).

Основними *формами безробіття* є: **фрикційне безробіття** – тимчасове безробіття, яке пов'язане з добровільним чи вимушеним пошуком або очікуванням роботи; **структурне безробіття** пов'язано із структурними змінами в економіці, які викликають зміни попиту на окремі професії і фахи. Структурне безробіття є більш тривалим, бо виникає потреба професійної перепідготовки працівників; **циклічне безробіття** зумовлено циклічним розвитком суспільного виробництва, тому воно сягає максимуму в часи депресії та кризи, зводиться до мінімуму під час економічного зростання.

Фрикційне і структурне безробіття складають так званий «*природний рівень безробіття*», що відповідає повній зайнятості, коли попит і пропозиція робочої сили врівноважені, а виробництво забезпечує потенційний обсяг ВВП. Природне безробіття є резервом робочої сили, здатної переміщуватися між галузями і регіонами в залежності від потреб виробництва. В кожній країні природний рівень безробіття є різним, він підраховується як середня величина фактичного безробіття за тривалий час (40-50 років). Коли фактичний рівень безробіття перевищує його природний рівень виникає циклічне безробіття, що становить економічну і соціальну небезпеку.

В країнах з перехідною економікою також спостерігається специфічна форма безробіття – **приховане безробіття**, коли працівник офіційно має робоче місце, але перебуває у вимушеній відпустці без збереження зарплати.

Соціально-економічні наслідки безробіття: відставання фактичного ВВП від потенційного (вироблено менше, ніж можливо за умови повного використання ресурсів); зменшення доходів населення; збільшення виплат допомоги по безробіттю; зменшення податкових надходжень; дискваліфікація працівників; погіршення фізичного і психічного стану безробітних (розпад родин, зростання алкоголізму і наркоманії, зростання психічних розладів, збільшення кількості самогубств); соціальна і політична нестабільність (соціальна напруга і конфлікти здатні викликати соціальні вибухи); зростання рівня злочинності (через відсутність можливості працювати у легальному секторі економіки).

За дослідження американських вчених, підвищення рівня безробіття на 1%, яке зберігається протягом 6 років, викликає зростання загальної смертності на 2 %, числа самогубств – на 4,1%, числа вбивств – на 5,7%, числа ув'язнених - на 4%, числа психічно хворих – на 4%.

Враховуючи тяжкі соціальні і економічні наслідки безробіття регулювання цієї сфери має особливе значення. Основне завдання регулювання зайнятості є утримання безробіття на природному рівні, що і означає досягнення повної зайнятості.

Державна політика регулювання зайнятості складається з трьох основних напрямків:

1. правове забезпечення трудових відносин (регулювання найму і використання робочої сили);
2. працевлаштування незайнятого населення (фінансування системи громадських робіт (будівництво доріг, прибирання парків тощо), стимулювання створення нових робочих місць у приватному секторі, розвиток самозайнятості населення (малий бізнес), розвиток системи професійної перепідготовки працівників, розробка цільових програм працевлаштування молоді, жінок, інвалідів, працівників галузей, що реструктуризуються);
3. соціальний захист потерпілих від безробіття (виплата допомоги по безробіттю).

Питаннями працевлаштування, професійної перепідготовки, наданням допомоги безробітним займається державна служба зайнятості, яка має розгалужену мережу обласних і районних центрів зайнятості.

Теми цільових виступів:

1. Державна політика боротьби з інфляцією.
2. Державна політика зайнятості.
3. Посилення криміналізації суспільства в наслідок економічної нестабільності.

Теми рефератів:

1. Інфляція в Україні: особливості та шляхи приборкання.
2. Соціально-економічні наслідки безробіття.
3. Форми безробіття в Україні.
4. Державне регулювання ринку праці в Україні.

Література. Основна: 1 -9. Додаткова: 16-21

Тема № 7: Фінансово-кредитна система.

Семінарське заняття: Грошово-кредитна система.

Навчальна мета заняття: з'ясувати сутність, значення та структуру грошово-кредитної системи країни, функції банків.

Час проведення: 2 год.

Навчальні питання:

1. Грошова система: сутність та структура.
2. Суть та форми кредиту в ринковій економіці.
3. Кредитно-банківська система.

1. Грошова система: сутність, структура, типи.

Грошова система – це встановлена державою форма організації грошового обороту в країні.

Грошова система складається історично, її зміст і структурні елементи відображають досягнутий соціально-економічний рівень розвитку країни. Вона є складовим елементом господарського механізму і регулюється законами, встановленими державою. Грошова система є важливим елементом суверенітету країни.

Грошова система містить наступні *елементи*: грошова одиниця; масштаб цін; державні грошові знаки (банківські білети; казначейські білети; розмінна (білонна) монета); валютний курс; організація емісії та обігу грошових знаків; організація міжнародних розрахунків; суб'єкт грошово-кредитного і валютного регулювання.

Грошовий обіг – це рух грошових коштів в готівковій та безготівковій формах, що обслуговують реалізацію товарів, а також нетоварні платежі в національній економіці.

Виділяють наступні *форми грошового обігу*: **готівковий обіг** – сукупність платежів готівковими коштами (банкноти, казначейські білети, білонні монети) при купівлі товарів, оплаті різних видів послуг, при виплаті заробітної плати, пенсій, субсидій тощо; **безготівковий обіг** – це сукупність платежів, що здійснюються без використання готівкових грошей, а на основі банківських депозитів за допомогою чеків, векселів, платіжних карток.

Оскільки внаслідок інфляційних процесів гроші знецінюються, з метою стабілізації грошового обігу можуть поводитися **грошові реформи** – повна або часткова структурна перебудова державою наявної в країні грошової системи. В рамках грошової реформи можуть здійснюватися наступні *заходи*: деномінація; нуліфікація; девальвація; ревальвація.

2. Суть та функції кредиту в ринковій економіці.

Кредит – це система економічних відносин з приводу акумуляції та використання тимчасово вільних грошових коштів на умовах обов'язкового повернення їх у певний строк з оплатою у вигляді відсотка.

Необхідність кредитних відносин у ринковому господарстві обумовлена наявністю у одних економічних суб'єктів тимчасово вільних грошових коштів (надлишки коштів у вигляді амортизаційних відрахувань, тимчасово «зайві»

кошти через незбіг у часі реалізації товарів та послуг і придбання нових партій сировини, матеріалів тощо, а також у зв'язку з сезонним виробництвом; кошти заощадженні, але не використані для нового будівництва, реновації основного капіталу; виплати заробітної плати, грошові доходи й заощадження населення), а у інших – потреби в додаткових грошових ресурсах понад ті, які вони мають на даний момент. Ця суперечність вирішується з допомогою кредиту.

Найкраще суть кредиту проявляється у *принципах кредитування*: строковість передбачає, що кредити видаються на конкретні строки, після закінчення яких вони мають бути повернені; поворотність кредиту витікає з самої суті позичкового капіталу; платність означає, що за користування кредитом необхідно платити позичковий відсоток; цільовий характер кредиту означає, що кредитна установа має знати, на які цілі видається кредит; матеріальна забезпеченість кредиту досягається за допомогою застави або гарантування (поручителства).

Кредитні відносини є дуже різноманітні. Розрізняють такі *форми кредиту*.

Банківський кредит надається банками й іншими кредитними установами підприємцям у вигляді грошових позик.

Комерційний кредит надається одними фірмами іншим у товарній формі, тобто у вигляді продажу товару з відстрочкою платежу. Інструментом комерційного кредиту є вексель.

Споживчий кредит надається фізичним особам на придбання товарів тривалого використання (меблі, автомашини, побутова техніка).

Державний кредит надається населенням країни своєму уряду (державі) шляхом купівлі державних цінних паперів (облігації внутрішньої державної позики України та казначейські зобов'язання України).

Міжнародний кредит надається міжнародними фінансовими організаціями, урядами чи підприємцями інших держав в грошовій або товарній формах.

Іпотечний кредит надається банками у вигляді довгострокових позик під заставу нерухомості.

Ломбардний кредит надається ломбардами у вигляді короткострокової позики під заставу рухомого майна.

3. Кредитно-банківська система.

Кредитні відносини у кожній країні залежать від розвиненості кредитної системи. Структура кредитної системи в різних країнах з ринковою економікою хоч і має свою специфіку, однак їй властиві й загальні риси.

Кредитна система являє собою сукупність кредитно-фінансових установ, що акумулюють та надають у кредит грошові кошти. До неї входять *банківська та парабанківська* складова.

Банківська система України є дворівневою і складається з Національного банку України та комерційних банків різних видів і форм власності.

Національний банк України (перший рівень банківської системи) за своїм правовим статусом є однією з найважливіших інституцій держави. Він не входить до жодної з гілок влади. Свою діяльність здійснює на засадах незалежності та економічної самостійності. Проте цей головний орган

банківської системи з ряду питань є залежним від Верховної Ради України, перед якою і звітує про свою діяльність.

Національний банк України є центральним банком, який здійснює наступні *функції*: проведення єдиної державної грошово-кредитної політики з метою забезпечення стабільності національної грошової одиниці; підтримка стабільності курсу національної валюти, валютний контроль; емісія національних грошових знаків, організація їх обігу та вилучення з обігу; надання кредитів комерційним банкам; випуск і погашення державних цінних паперів, управління рахунками уряду; здійснення зарубіжних фінансових операцій, в тому числі і обслуговування зовнішнього державного боргу; збереження офіційних золотовалютних резервів; загальний нагляд за діяльністю кредитно-фінансових установ України й виконання фінансового законодавства.

На другому рівні банківської системи України діють *комерційні банки*. Комерційні банки в Україні створюються у формі публічного акціонерного товариства або кооперативного банку. Вони можуть бути засновані на державній, колективній (кооперативні банки), акціонерній формі власності.

Банківські операції поділяються на пасивні, активні й комісійні (посередницькі) операції.

Пасивні операції пов'язані з створенням банківських ресурсів за рахунок власних та залучених коштів. До них відносять: формування статутного капіталу банку та резервного фонду на покриття непередбачених збитків; емісія і розміщення цінних паперів банку; залучення депозитів (поточних, ощадних, строкових); залучення міжбанківських кредитів тощо.

Активні операції банки проводять з метою прибуткового розміщення залучених коштів. Вони включають: кредитні – видача позик; інвестиційні – операції з цінними паперами.

Комісійні операції – виконання окремих доручень клієнтів за певну винагороду (комісію). До комісійних операцій належать наступні: розрахунково-касове обслуговування клієнтів; переказ грошей; інкасації коштів та перевезення валютних цінностей; довірчі (трастові) послуги – управління майном та і фондовими цінностями, виконання інших послуг в інтересах і за дорученням клієнтів на правах довіреної особи; валютні операції; операції з дорогоцінними металами та природним дорогоцінним камінням; зберігання цінностей або надання в оренду індивідуального банківського сейфа; надання консультаційних послуг, пов'язаних з банківською діяльністю тощо.

Таким чином, сучасний комерційний банк являє собою багатофункціональний кредитно-фінансовий комплекс, який поєднує депозитно-позичкові, інвестиційно-консультаційні та інші банківські операції, діапазон яких досить широкий.

Другою складовою кредитної системи є *парабанківська система*, яка включає спеціалізовані кредитно-фінансові інститути, що функціонують у вузьких секторах фінансового ринку, де вимагаються спеціальні знання та технічні засоби, зокрема: страхові компанії, пенсійні фонди, факторингові компанії,

інвестиційні фонди, довірчі товариства (трастові компанії), кредитні товариства, кредитні спілки, ломбарди, фінансові компанії, лізингові компанії.

Теми цільових виступів:

1. Роль банків в розвитку суспільного виробництва.
2. Види небанківських кредитних установ.
3. Злочини в кредитно-банківській системі.

Теми рефератів:

1. Проблеми економічної безпеки банківської системи.
2. Проблеми розвитку банківської системи України.
3. Історія становлення та розвитку української грошової одиниці.

Література. Основна: 1 -9. Додаткова: 18-21

Семінарське заняття: Фінанси і фінансова система.

Навчальна мета заняття: з'ясувати сутність, значення та структуру фінансової системи, структуру та джерела формування державного бюджету, сутність та види податків.

Час проведення: 2 год.

Навчальні питання:

1. Фінансова система економіки.
2. Бюджетна система України.
3. Податкова система України.

1. Фінансова система держави.

Фінанси – це сукупність специфічних грошових відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом, перерозподілом і використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів з метою вирішення економічних, соціальних і політичних завдань.

Суб'єктами фінансових відносин є держава, підприємства, організації, фізичні особи.

Основним *об'єктом* фінансових відносин є валовий внутрішній продукт.

Характерними рисами фінансів є наступні:

- фінансові відносини мають грошову форму. Реальний рух грошей є обов'язковою умовою виникнення та існування фінансів, проте не всі грошові відносини можна вважати фінансовими, хоча всі фінансові відносини є грошовими. Грошові відносини за своїм змістом і складом значно ширші фінансових. Наприклад, грошовий обіг, реалізація товарів через торговельну мережу, кредит, ціноутворення опираються на використання грошей як загального еквівалента, проте не виражають фінансових відносин;
- фінансові відносини носять розподільчий (нееквівалентний) характер. Саме за допомогою фінансів здійснюється розподіл та перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту. Тобто за допомогою фінансів відбувається виокремлення у складі виручки від реалізації коштів для відшкодування матеріальних витрат, фонду оплати праці, амортизаційних відрахувань тощо. Через податки та обов'язкові збори у розпорядження держави вилучається частина доходів суб'єктів господарювання і населення;

– фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням та використанням фінансових ресурсів, тобто грошових коштів, які утворюються в процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту.

Значення фінансів для функціонування економічної системи відображають їх функції – розподільча, контрольна та стимулююча.

Розподільча функція пов'язана з розподілом і перерозподілом валового внутрішнього продукту, формуванням і використанням централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів.

Контрольна функція фінансів зумовлюється об'єктивно притаманною їм здатністю кількісно відображати рух фінансових ресурсів і забезпечувати контроль за дотриманням пропорцій у розподілі валового внутрішнього продукту, правильністю формування, розподілу та використання фінансових ресурсів держави і суб'єктів господарювання. На практиці вона реалізується у діяльності системи державних органів, які здійснюють фінансовий контроль. В Україні до них належить Міністерство фінансів, Рахункова палата, Державна казначейська служба, Державна фіскальна служба, Державна служба фінансового моніторингу, Державна фінансова інспекція та деякі інші. Фінансовий контроль здійснюється на підставі інформації, джерелом якої є фінансова звітність, тобто така бухгалтерська звітність, що містить дані про фінансовий стан, результати діяльності та рух грошових коштів суб'єктів господарювання.

Стимулююча функція пов'язана з використанням фінансів як інструменту економічного стимулювання, що може суттєво впливати на розвиток виробництва, підвищення його ефективності, наприклад, шляхом встановлення фінансових пільг або застосування фінансових санкцій.

Фінансова система – це сукупність фінансових відносин та інститутів, що регулюють ці відносини.

Централізовані фінанси концентруються у бюджетах та державних позабюджетних фондах і формують *державні фінанси*.

Бюджетом називають план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду. Докладніше система бюджетів України буде розглянута у наступному питанні.

Позабюджетні фонди – грошові кошти держави, які мають цільове призначення і не входять до державного бюджету. Вони створюються за рахунок субсидій з бюджету, позик, спеціальних податків та зборів. Позабюджетні фонди розширюють можливості втручання держави в економіку, обминаючи бюджет, та можуть використовуватися як резерви, до яких уряд звертається в разі фінансових труднощів. В Україні існують такі позабюджетні фонди як Пенсійний фонд, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування

від нещасних випадків на виробництві і професійних захворювань, що спричинили втрату працездатності та ін.

Децентралізовані фінанси перебувають у розпорядженні:

- підприємств нефінансового сектору (основні джерела фінансових ресурсів – виручка від реалізації товарів або послуг, амортизаційний фонд);
- підприємств фінансового сектору, тобто установ банківської та парабанківської системи (джерела фінансових ресурсів залежать від виду діяльності кожної установи, наприклад, для банків це можуть бути депозитні внески, для страхових компаній та пенсійних фондів – страхові внески, лізингових компаній – лізингові платежі, факторингових компаній – комісійна винагорода тощо);
- некомерційних організацій, тобто громадських організацій, партій, благодійних фондів, релігійних общин тощо (основне джерело фінансових ресурсів – добровільні внески фізичних та юридичних осіб);
- населення (джерела фінансових ресурсів – різні види особистих доходів).

Всі ланки фінансової системи взаємопов'язані.

2. Бюджетна система України.

Кожна країна має свою **бюджетну систему**, яка являє собою засновану на економічних відносинах та правових нормах сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, що побудована з урахуванням державного і адміністративно-територіального устроїв.

Бюджетна система України складається з:

- *державного бюджету;*
- *місцевих бюджетів.*

Центральною ланкою бюджетної системи є **державний бюджет** – централізований фонд грошових ресурсів, які уряд країни використовує для виконання своїх функцій.

З практичної точки зору, державний бюджет являє собою річний план державних видатків і джерел їх фінансового покриття. Проект бюджету щорічно розробляється урядом, обговорюється та затверджується парламентом, а по завершенні бюджетного періоду, який триває з 1 січня до 31 грудня того ж року, виконавча влада звітує про виконання бюджету перед парламентом. Правильність та ефективність використання бюджетних коштів контролює Рахункова палата парламенту.

Структура бюджету складається з доходної та видаткової частин.

Доходи бюджету формують: податкові надходження (податки, збори, рентна плата за природні ресурси, мито та інші обов'язкові платежі); неподаткові надходження (доходи від власності та підприємницької діяльності, адміністративні збори та платежі, надходження від штрафів та фінансових санкцій, кошти від продажу конфіскованого майна та ін.); доходи від операцій з капіталом (доходи від продажу державного майна); офіційні трансферти (кошти, одержані від інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі); внески до цільових бюджетних фондів

(наприклад, Фонд ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення, Державний інноваційний фонд, Фонд соціального захисту інвалідів, Державний фонд охорони навколишнього природного середовища тощо).

Видатки бюджету показують напрямки і цілі бюджетних виплат: соціальні трансферти; фінансування бюджетного сектору економіки (освіта, охорона здоров'я, наука, культура, спорт, правоохоронні органи тощо); національна оборона; утримання апарату управління; фінансування розвитку економіки; виплата процентів за державним боргом.

Доходів бюджету має вистачати на покриття його видатків. Однак можуть виникнути наступні бюджетні дисбаланси: **профіцит**, коли доходи бюджету перевищують його видатки; **дефіцит**, коли видатки бюджету перевищують його доходи.

Прийняття Державного бюджету України або місцевих бюджетів на відповідний бюджетний період з дефіцитом дозволяється у разі наявності обґрунтованих джерел фінансування дефіциту відповідного бюджету. Економічно безпечною є величина бюджетного дефіциту, що не перевищує 3% ВВП відповідного року.

Джерелами фінансування дефіциту бюджетів є державні внутрішні та зовнішні запозичення, а також вільний залишок бюджетних коштів. Запозичення не використовуються для забезпечення фінансовими ресурсами поточних видатків, за винятком випадків, коли це необхідно для збереження загальної економічної рівноваги. Емісійні кошти Національного банку України не можуть бути джерелом фінансування дефіциту Державного бюджету України (ст. 6 Бюджетного Кодексу України).

Внаслідок фінансування дефіциту бюджету за рахунок запозичень формується **державний борг** – загальна сума непогашених дефіцитів бюджету, яка накопичена за час існування країни.

Державний борг справляє суперечливий вплив на національну економіку. З одного боку, запозичення дозволяють уряду країни виконувати важливі соціально-економічні завдання і підтримувати життєздатність держави. З іншого боку, існування в країні державного боргу має *негативні економічні наслідки*: у короткостроковому періоді він може викликати ефект витіснення фінансових коштів з інвестиційної сфери у сферу фінансування державного боргу (оскільки в останній спеціально створюються більш вигідні умови з точки зору доходності); у довгостроковому періоді відбувається зменшення нагромадження капіталу і споживання через збільшення податків, що необхідно для обслуговування державного боргу.

Економічні наслідки державного боргу також залежать від його величини. **Безпечний рівень боргу** – це такий рівень, при якому держава може своєчасно і в повному обсязі виконувати свої боргові зобов'язання без проведення реструктуризації цих зобов'язань чи оголошення дефолту (тобто відмови боржника від виконання власних зобов'язань за борговими цінними паперами і кредитами), а також здійснювати державні запозичення за прийнятними відсотковими ставками. Згідно Бюджетного Кодексу України

величина державного боргу не повинна перевищувати 60% фактичного річного обсягу ВВП.

3. Податкова система України.

Податкова система – це сукупність встановлених у країні податків, які взаємопов’язані, органічно доповнюють один одного, не суперечать системі в цілому та окремим її елементам.

В податковій системі України розрізняють податки і збори. **Податком** є обов’язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку.

Класифікувати податки можна за різними критеріями.

За *механізмом формування* податки поділяють на: **прямі**, що стягуються безпосередньо у власників майна і одержувачів доходів; **непрямі**, що стягуються при використанні доходу через надбавку до ціни товару або послуги, тобто включаються у їх ціну.

Збором (платою, внеском) є обов’язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій.

В Україні встановлено загальнодержавні та місцеві податки та збори. До **загальнодержавних** належать податки та збори, що є обов’язковими до сплати на усій території України. До **місцевих** належать податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень, і є обов’язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

Податкова система справляє суттєвий вплив на функціонування національної економіки, тому дуже важливо, щоб вона була ефективною. Правильно побудована податкова система повинна відповідати наступним *вимогам*:

I. Етичні принципи оподаткування: всезагальність податків; недоторканість особистості при оподаткуванні; відповідність оподаткування здатності платити.

II. Принципи управління податками: визначеність оподаткування; зручність оподаткування для платників; дешевизна стягування і мінімум податкового тиску.

III. Господарські принципи (фінансово-політичні принципи): вибір джерел податків з урахуванням найменшого тиску на національне господарство і найкращого здійснення соціально-політичних цілей податку; комбінація сукупності податків в таку систему, яка забезпечувала б, при дотриманні вищезгаданих етичних принципів і принципів управління, достатність надходжень і еластичність у разі надзвичайних державних потреб.

Якщо вказані вимоги не враховуються при побудові податкової системи держави, це погіршує загальні умови економічної діяльності в країні і спонукає суб’єктів господарювання ухилятися від сплати податків, переводити свої доходи і активи до інших країн з більш «вигідною»

податковою системою. Найчастіше в таких випадках перевага віддається так званим офшорним зонам.

Офшорними зонами (юрисдикціями) називають ті країни чи окремі адміністративні території країн, де на державному рівні для визначених типів компаній, власниками яких є іноземці, встановлені значні пільги з оподаткування, спрощені чи відсутні вимоги до бухгалтерського обліку й аудиту, частково чи цілком зняті митні і торгові обмеження.

Умовами надання пільг для таких компаній є їх нерезидентність, тобто ними повинні володіти іноземці й прибутки мають отримуватися за межами юрисдикції, де вони зареєстровані. Справа в тому, що компанія може бути зареєстрована в офшорній зоні і все-таки не бути резидентною усередині країни реєстрації, якщо нею володіють і керують нерезиденти країни реєстрації, бізнес компанії здійснюється за межами країни реєстрації і жоден доход не отримується усередині неї. Заборона діяльності офшорних компаній у країнах реєстрації обумовлена тим, що у протилежному випадку місцеві фірми змушені були б працювати у гірших умовах у порівнянні з офшорними, що мають податкові пільги. Таким чином, офшорні зони не є інтегрованою частиною національної економіки, і внутрішній ринок ізольований від офшорної економічної діяльності.

Основні переваги економічної діяльності в офшорних зонах полягають у наступному: низькі податки чи їх відсутність; досягнення анонімності й конфіденційності господарських операцій та прав власності; відсутність валютних обмежень; надійна, ефективна і недорога банківська система; можливість одержання дозволу на роботу й на проживання (у деяких зонах); можливість законного володіння нерухомістю за кордоном (у деяких зонах); наявність умов для обходу різних обмежень і ембарго (заборона на постачання) по окремих видах діяльності і товарах; низькі адміністративні витрати, необхідні для поточної діяльності; використання зручних прапорів (судноплавство); політична й економічна стабільність; розвинута ділова та соціальна інфраструктура: мережа комунікацій та сучасні засоби зв'язку, внутрішнє транспортне сполучення, відповідні умови проживання, медичне обслуговування, володіння місцевими жителями і обслуговуючим персоналом іноземними мовами, наявність кваліфікованих фахівців - нотаріусів, адвокатів, бухгалтерів тощо.

Оскільки операції з офшорними зонами дуже часто використовуються для ухилення від сплати податків та відмивання брудних грошей, багато держав світу застосовують фінансові санкції з метою обмеження таких операцій.

Теми цільових виступів:

1. Крива Лаффера та її економічне значення.
2. Податкова система України.
3. Економічні наслідки державного боргу.

Теми рефератів:

1. Механізм протидії відмиванню брудних грошей за допомогою трансфертного ціноутворення.
2. Механізм скорочення зовнішньої заборгованості.

3. Бюджетний дефіцит та управління державним боргом.

Література: Основна: 1 -9. Додаткова: 18-21

3. Рекомендована література

Основна

1. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.
2. Галушка З.І., Поченчук Г.М. Економіка: теорія і практика. Підручник. Чернівці: Чернів. нац. ун-т. 2020. 232 с.
3. Горlach М.І., Соколов М.О., Кримов М.І., Лисенко С.Ф. та ін. Економічна теорія. Підручник для вищої школи/ за заг ред. проф.. Соклова М.О.. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 532 с.
4. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
5. Економічна теорія : навч. посіб. / Л.С. Шевченко, О.А. Гриценко, Т.М. Камінська та ін.— Харків : Право, 2016.— 267 с.
6. Кокарев І. В. Основи економічної теорії : курс лекцій. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 220 с.
7. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Податковий кодекс України: Закон України від від 02.12.2010 № 2755-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

Допоміжна

10. Амоша О., Саломатіна Л. Інноваційний розвиток промислових підприємств у регіонах: проблеми та перспективи. *Економіка України*. 2017. № 3. С. 20-35.
11. Буковинський С. Грошово-кредитна політика у сучасних умовах. *Економіка України*. 2014. № 6. С. 23-36.
12. Губені Ю., Коверко Ю., Оліщук П. Розвиток особистих селянських господарств в умовах інституціональних змін. *Економіка України*. 2017. № 3. С. 59-68.
13. Єфименко Т. Концептуальні засади подальшого розвитку системи управління державними фінансами. *Економіка України*. 2017. № 3. С. 3-20.
14. Єщенко П. Україні – зміну моделі соціального захисту населення. *Економіка України*. 2017. № 1. С. 3-18.
15. Заніздра М. Екологічне регулювання неоіндустріального розвитку національних економік. *Економіка України*. 2017. № 1. С. 80-92.
16. Ковальов В, Атаєва О. Наукові підходи до визначення рівня оплати праці в Україні. *Економіка України*. 2017. № 4. С. 67-80.
17. Ковальов В, Атаєва О. Соціальні наслідки розвитку людської праці. *Економіка України*. 2016. № 11. С. 19-31.
18. Радіонов Ю. Використання бюджетних коштів в Україні: тенденції, проблеми і шляхи їх вирішення. *Економіка України*. 2016. № 2. С. 16-37.

19. Фомін Г.Ф. Інфляція в Україні та її особливості. *Економічна безпека держави в контексті національних інтересів*: міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23.04.2021). Харків: ХНУВС. С. 156–159.
20. Харазішвілі Ю. Світло і тінь економіки України: резерви зростання та модернізації. *Економіка України*. 2017. № 4. С. 22-46.
21. Шевченко І. Стратегічна екологічна оцінка як інструмент екологічної політики України. *Економіка України*. 2016. № 10. С. 79-82.

Інтернет ресурси

1. Національний банк України: <http://www.bank.gov.ua>
2. Рада національної безпеки і оборони України: <http://www.rnbo.gov.ua/>
3. Урядовий портал: <http://www.kmu.gov.ua>
4. Державний комітет статистики України: <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Державна фіскальна служба України: <http://sfs.gov.ua/>
6. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України: <http://www.me.gov.ua>
7. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: <http://www.nbuv.gov.ua/>